

/

Functionele kerndoelen burgerschap

Concept
Mei 2025
Inclusief toelichtingsdocument

Functionele kerndoelen burgerschap

Concept

april 2025

Verantwoording

2025 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Dit is een uitgave van:

SLO, in opdracht van het ministerie van OCW

Aan deze kerndoelen hebben meegewerkt:

Vanuit SLO: Annette van der Laan en Eveline Otter

In samenwerking met de expertgroep (v)so burgerschap en Maaïke Oberink (curriculumontwikkelaar burgerschap)

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN 9.8055.095

Inhoudsopgave

1.	Voorwoord	4
2.	Inleiding	6
3.	Leeswijzer	9
4.	Karakteristiek functionele kerndoelen burgerschap	10
	Kenmerken van het leergebied burgerschap	10
	Samenhang binnen het leergebied burgerschap	10
	Samenhang met andere leergebieden	11
	Burgerschap voor leerlingen in het so zml/mb en vso dagbesteding en arbeidsmarkt	12
5.	Kerndoelen	13
5.1	Overzicht domeinen en functionele kerndoelen burgerschap	13
5.2	Functionele kerndoelen burgerschap	14
	Kerndoel 1 – Jezelf en de ander	14
	Kerndoel 2 – Diverse samenleving	16
	Kerndoel 3 – Democratische basiswaarden	18
	Kerndoel 4 – Democratische betrokkenheid	20
	Kerndoel 5 – Maatschappelijke betrokkenheid	22
6.	Begrippenlijst functionele kerndoelen burgerschap	24

1. Voorwoord

Functionele kerndoelen voor burgerschap: een belangrijke stap voor scholen met leerlingen die zeer moeilijk leren en leerlingen met een meervoudige beperking, en voor leerlingen die uitstromen naar dagbesteding en arbeidsmarkt.

Alle leerlingen hebben recht op goed onderwijs. Onderwijs dat hen helpt in hun ontwikkeling. Ook wanneer je als leerling zeer moeilijk leert of een meervoudige beperking hebt. Wat moet je kennen, kunnen en ervaren in het onderwijs om mee te kunnen doen in de samenleving? Wat moet je hebben geleerd voor een goede voorbereiding op passend werk of dagbesteding? Goed onderwijs vraagt om een doorlopend debat over wat waard is om te leren. De uitkomsten daarvan leggen we vast in het landelijk curriculum. In deze publicatie presenteren we de functionele kerndoelen (concept) voor burgerschap.

In gesprek over de functionele kerndoelen

Met de oplevering van deze functionele kerndoelen (concept) – hierna: functionele kerndoelen – zetten we een eerste stap naar functionele kerndoelen burgerschap in het (voorgezet) speciaal onderwijs. De komende tijd gaan we in gesprek over de functionele kerndoelen met het onderwijsveld en experts. Wat is de verwachte bruikbaarheid van deze functionele kerndoelen? En wat hebben scholen nodig om ze succesvol te kunnen invoeren? Op basis van de opgehaalde feedback worden de functionele kerndoelen waar nodig bijgesteld. Daarna overhandigen we de functionele kerndoelen formeel aan het ministerie van OCW. De laatste formele stap is het vaststellen in wet- en regelgeving. Het ministerie besluit wanneer de functionele kerndoelen worden ingevoerd en alle scholen eraan gehouden zijn.

Vertaalslag op school

Voor de kwaliteit van het onderwijs is meer nodig dan een landelijk curriculum. Kerndoelen zijn een belangrijke voorwaarde, maar geen garantie voor goed onderwijs. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs vindt plaats in de school, bij dagbesteding of op de werkplek. Voor een goede vertaalslag van doelen naar passende onderwijsactiviteiten, didactiek en toetsing is de rol van leraren, begeleiders en schoolleiders cruciaal. Zij weten waar hun leerlingen staan, wat ze nodig hebben om de doelen te bereiken en welke aanpak effectief is.

Samen met het onderwijsveld

Aan deze functionele kerndoelen is hard gewerkt door leraren en (vak)experts met veel kennis over leerlingen in het speciaal en voortgezet speciaal onderwijs. We bedanken

graag de leden van de expertgroep en alle andere onderwijsprofessionals die een bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van deze functionele kerndoelen. Hun kritische blik en waardevolle inbreng hebben bijgedragen aan de geactualiseerde kerndoelen.

We hopen dat deze functionele kerndoelen een belangrijke bijdrage leveren aan de kwaliteit van het onderwijs in de school.

Namens SLO,
Jindra Divis, voorzitter bestuur

2. Inleiding

Wat zijn functionele kerndoelen? Waarom moeten ze geactualiseerd worden? En wat beogen we met geactualiseerde kerndoelen voor leerlingen die zeer moeilijk leren, leerlingen met een meervoudige beperking (zml/mb) en voor leerlingen die uitstromen naar dagbesteding en arbeidsmarkt? In deze publicatie krijg je antwoord op die vragen.

De kerndoelen voor de zml/mb-leerlingen in het speciaal onderwijs (so) en voortgezet speciaal onderwijs (vso) noemen we functionele kerndoelen. Het ministerie van OCW gaf SLO [de opdracht](#) om samen met het onderwijsveld deze kerndoelen te actualiseren. De functionele kerndoelen zijn gericht op het ontwikkelen van praktische en toepassingsgerichte vaardigheden bij leerlingen. We hebben ze op drie niveaus ontwikkeld:

- voor so: leerlingen die zeer moeilijk leren (zml) en leerlingen met een meervoudige beperking (mb);
- voor vso: leerlingen die uitstromen naar dagbesteding;
- voor vso: leerlingen die uitstromen naar arbeidsmarkt.

Een doordacht curriculum maak je samen

De functionele kerndoelen zijn ontwikkeld door leraren en vak- en curriculumexperts die zijn samengebracht in expertgroepen. We hebben de huidige kerndoelen voor so voor zeer moeilijk lerende leerlingen of meervoudig gehandicapte leerlingen (zml/mg), vso uitstroomprofielen dagbesteding en arbeidsmarkt en de nieuwe conceptkerndoelen burgerschap voor primair onderwijs (po), onderbouw vo en (v)so als basis gebruikt voor de nieuwe functionele kerndoelen.

Vanuit brede kennis over de verschillende doelgroepen hebben leraren en experts feedback gegeven op (tussen)producten en specifieke expertise ingebracht om de functionele kerndoelen relevant, bruikbaar en haalbaar te maken voor leerlingen in het so en vso. Ook hebben we relevante netwerken en organisaties geraadpleegd.

Waarom nieuwe kerndoelen?

De huidige kerndoelen voor het so (zml/mg, 2010) en voor het vso (gericht op uitstroomprofielen dagbesteding en arbeidsmarkt, 2014) zijn verouderd en niet samen met de kerndoelen voor po (2006) en vo (2006) ontwikkeld. Bovendien bestaan er geen functionele kerndoelen voor burgerschap. Juist nu het gehele curriculum voor het funderend onderwijs wordt geactualiseerd, is het van belang om de kerndoelen voor alle leerlingen te actualiseren. Daarom volgen deze sets functionele kerndoelen kort op de

eerdere oplevering van de sets conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so. Zo sluiten de functionele kerndoelen qua inhouden en opbouw aan bij die sets, maar met passende inhouden afgestemd op de onderwijsbehoeften van deze leerlingen.

Plaats van de kerndoelen in het onderwijs

De functionele kerndoelen gelden als wettelijke opdracht voor (v)so-scholen met leerlingen die zeer moeilijk leren of leerlingen die een meervoudige beperking hebben, en leerlingen die uitstromen naar dagbesteding of arbeidsmarkt.

Kerndoelen zijn richtinggevend voor curriculum- en onderwijsontwikkeling en vormen een kader voor de kwaliteitszorg op school. Daarom hebben de functionele kerndoelen dezelfde opbouw als de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so. Hierdoor is de verbinding met de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so goed zichtbaar. Hoe de school invulling geeft aan onderwijsaanbod, pedagogiek en didactiek is aan de school. De kerndoelen laten ruimte voor een eigen schoolvisie en keuzes voor accenten op basis van de leerlingpopulatie of identiteit.

De functionele kerndoelen vallen onder de Wet op de expertisecentra. In die wet staat welke inhouden aan bod moeten komen (WEC, art. 13). Dat is uitgewerkt in de functionele kerndoelen. Daarnaast zegt de wet dat het onderwijs wordt afgestemd op het ontwikkelingsperspectief van de leerling (WEC, art. 13 lid 11). De functionele kerndoelen zijn daarmee een uitwerking van de wet en beschrijven wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en wat leerlingen moeten kennen, kunnen en hebben ervaren. Tegelijkertijd biedt wet- en regelgeving ook ruimte om tot een beredeneerd aanbod voor een leerling te komen.

Functionele kerndoelen als streefdoelen

Kerndoelen zijn de inhoudelijke doelstellingen voor het onderwijsprogramma en scholen moeten het onderwijs zo inrichten dat ze op een doelgerichte en samenhangende manier aan deze doelen werken. Er is echter geen verplichting om alle kerndoelen op leerlingniveau te behalen. Het kan namelijk zijn dat een leerling niet alle kerndoelen behaalt. In zulke gevallen kan de school afwijken van de kerndoelen. Dit moet worden vastgelegd in het ontwikkelingsperspectief (OPP) van de leerling, waar vervangende doelen worden opgesteld.

De functionele kerndoelen beschrijven voor so- en vso-scholen wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en wat leerlingen moeten kennen, kunnen en hebben ervaren. We hebben gekozen om de functionele kerndoelen te beschrijven vanuit hoge verwachtingen. Ze zijn het uitgangspunt voor het inrichten van het onderwijsprogramma, maar gelden als 'na te streven inhoudelijke doelstellingen', waarbij het aan de school is om te beoordelen welk doel passend, haalbaar en uitdagend genoeg is voor een leerling.

Concreet, ambitieus en betekenisvol

De geactualiseerde functionele kerndoelen vormen het beoogde curriculum en zijn vanuit betekenisvolle context geformuleerd, waarmee ze de basis leggen voor rijk onderwijs voor alle leerlingen. Het geheel van kerndoelen vormt een brede opdracht voor het onderwijs, gericht op kennis over jezelf, de ander en de wereld.

De nieuwe generatie kerndoelen is concreter geformuleerd. De kerndoelen bevatten een doelzin (het doel op hoofdlijnen) en de uitwerking daarvan. Hierbij onderscheiden we verschillende soorten doelen: aanbodsdoelen (gericht op de school), beheersings- en ervaringsdoelen (gericht op de leerling) en hybride doelen (combinatie van beheersings- en ervaringsdoelen).

Wanneer komen de nieuwe kerndoelen in de klas?

De functionele kerndoelen in deze publicatie zijn de opbrengsten van een ontwikkelperiode en tegelijkertijd het startpunt voor de volgende fase. Hierna volgt de belangrijke 'fase van beproeven', waarin we met scholen de bruikbaarheid van deze functionele kerndoelen gaan onderzoeken. Met de feedback scherpen we de doelen aan. Het ministerie start vervolgens een traject om de functionele kerndoelen vast te leggen in wet- en regelgeving. Zodra deze kerndoelen zijn opgenomen in de wet gelden ze voor alle scholen. Het ministerie van OCW besluit hoelang scholen de tijd krijgen om de functionele kerndoelen te implementeren en in welk schooljaar het onderwijsaanbod in alle scholen moet voldoen aan de nieuwe kerndoelen.

Implementatie

Om leraren en scholen te ondersteunen bij de implementatie heeft het onderwijs ook leerlijnen en ondersteunende materialen nodig. Deze zijn niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel ondersteuning bij de vertaling en uitwerking van het landelijk curriculum naar de onderwijspraktijk. Dit is niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals. We ontwikkelen de komende tijd deze leerlijnen in samenspraak met relevante partners en het onderwijsveld.

3. Leeswijzer

In deze publicatie vind je de functionele kerndoelen voor burgerschap. Om de inhoud, formulering en gedachtegang achter de functionele kerndoelen goed te kunnen interpreteren, is het raadzaam om de publicatie te lezen in de volgorde waarin deze is ontwikkeld. Allereerst formuleren we een visie op het leergebied. Deze is verwoord in de karakteristiek. Daarna volgt een geordend overzicht van alle functionele kerndoelen, inclusief de bijbehorende domeinen. Vervolgens presenteren we alle afzonderlijke functionele kerndoelen. Tot slot hebben we een begrippenlijst opgenomen.

Status van de kerndoelen

In deze publicatie spreken we over de 'functionele kerndoelen'. Deze publicatie is het eindproduct van een volledig doorlopen ontwikkelfase, maar de functionele kerndoelen moeten nog beproefd worden in en met de onderwijspraktijk. De functionele kerndoelen zijn ook nu al te gebruiken in de onderwijspraktijk, maar zolang ze niet formeel zijn vastgesteld in wet- en regelgeving, blijft de status 'concept'. In deze publicatie hanteren we voor de leesbaarheid de term 'functionele kerndoelen'.

Illustraties bij de functionele kerndoelen

Bij ieder functioneel kerndoel hebben we voorbeelden ontwikkeld onder de titel: 'Te denken valt aan'. Deze illustraties zijn geen onderdeel van de wettelijke opdracht, maar helpen om beter te begrijpen wat er van de school wordt verwacht.

Gebruikte terminologie

De functionele kerndoelen gebruiken begrippen en termen die wellicht niet voor iedereen even herkenbaar zijn. Het zijn vakspecifieke begrippen die we ook hanteren in de definitieve conceptkerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so en bekend zijn in het leergebied. Veelal komen deze termen ook voor in de landelijke kennisbases van de lerarenopleidingen. Voor de doorlopende leerlijn worden in po, onderbouw vo, bovenbouw vo en (v)so dezelfde begrippen gehanteerd. Dit kan ertoe leiden dat er termen worden geïntroduceerd die minder bekend zijn. Alle begrippen hebben we in de bijlagen van deze publicatie opgenomen.

Verantwoording

Het proces en de inhoudelijke onderbouwing van de functionele kerndoelen hebben we uitgebreid toegelicht en verantwoord in een apart toelichtingsdocument per leergebied. Hierin staat ook wie hebben meegewerkt aan de ontwikkeling van de functionele kerndoelen, welke ontwerpcriteria leidend waren en hoe keuzes wetenschappelijk zijn onderbouwd.

4. Karakteristiek functionele kerndoelen burgerschap

Kenmerken van het leergebied burgerschap

Het leergebied burgerschap stimuleert leerlingen om zich te ontwikkelen tot zo zelfstandig mogelijke burgers in een diverse en democratische samenleving. Daarbij gaat het om het opdoen van ervaringen, vaardigheden en kennis, zodat leerlingen, passend bij hun mogelijkheden, democratisch en maatschappelijk betrokken kunnen zijn bij de samenleving. Het is van belang dat aandacht wordt besteed aan de wederzijdse relatie tussen leerlingen en hun omgeving, nu en in de toekomst.

Bij het leergebied burgerschap ontwikkelen leerlingen zich in twee domeinen: *sociale identiteit* en *samenleving en democratie*.

In het domein *sociale identiteit* biedt de school een veilige omgeving waarin leerlingen ontdekken wie ze zijn en hoe ze zich verhouden tot anderen. Ze ontwikkelen hun sociale identiteit en zijn zich bewust dat die gevormd wordt in interactie met de ander. Daarbij verkennen ze ook hun eigen waarden en grenzen en hoe ze die kunnen aangeven.

Binnen het domein *samenleving en democratie* biedt de school een oefenplaats waar leerlingen leren omgaan met diversiteit in de samenleving. Ze leren hoe ze zich op een respectvolle manier tot de ander kunnen verhouden. Ze maken kennis met verschillende perspectieven en oefenen met basiswaarden van de democratische rechtsstaat in alledaagse en praktische contexten. Leerlingen leren over het belang van de grondwet en kinder- en mensenrechten ter bescherming van de democratische basiswaarden. Ze worden aangemoedigd om na te denken over hoe ze maatschappelijk betrokken kunnen zijn. En ze leren nadenken over actuele onderwerpen en ontdekken hoe ze op basis van kennis een eigen mening kunnen vormen en hierover in gesprek kunnen gaan met anderen, met respect voor verschillende standpunten.

Samenhang binnen het leergebied burgerschap

Het leergebied burgerschap krijgt vorm in een doorlopende lijn van speciaal onderwijs (so) naar voortgezet speciaal onderwijs (vso). In zowel het so als het vso stimuleren scholen dat leerlingen ervaringen, vaardigheden en kennis opdoen over burgerschap. Dit alles toegepast in alledaagse situaties en praktische contexten, en passend bij hun mogelijkheden en leefwereld. In het so wordt een basis gelegd voor het ontwikkelen van de burgerschapsvaardigheden gericht op sociale en maatschappelijke redzaamheid in de eigen omgeving. In het vso wordt op deze basis voortgebouwd, passend bij het uitstroomprofiel dagbesteding of arbeidsmarkt. Het belang van burgerschap groeit bij de

voorbereiding op sociale en maatschappelijke redzaamheid in wonen, dagbesteding/werken en vrije tijd.

Bij het leergebied burgerschap gaat het om een samenhangend geheel van ervaringen, vaardigheden en kennis binnen de domeinen *sociale identiteit* en *samenleving en democratie*. Het domein *sociale identiteit* wordt als voorwaarde en startpunt gezien voor het leren over de *samenleving en democratie* en het verkrijgen van inzicht in diversiteit en democratie. De inhoud rondom 'jezelf en de ander' en 'diverse samenleving' hangen met elkaar samen, omdat leerlingen leren over hoe ze zich, vanuit zichzelf, tot verschillende groepen in de samenleving kunnen verhouden. Ook hangen deze inhoud samen met hoe de leerling zich bewust wordt van eigen kwaliteiten en mogelijkheden voor democratische en maatschappelijke betrokkenheid, waarbij het leren omgaan met de democratische basiswaarden het fundament is.

Samenhang met andere leergebieden

Samenhang tussen burgerschap en andere leergebieden is er van beide kanten. Burgerschap is van belang bij het leren in andere leergebieden, en andere leergebieden bieden de mogelijkheid om de basis in burgerschap betekenis te geven.

Leergebieden, zoals mens en natuur, mens en maatschappij en kunst en cultuur bieden kennis over inhoudelijke thema's voor burgerschapsonderwijs. Burgerschapsonderwijs biedt mogelijkheden voor het oefenen van vaardigheden in praktische contexten rondom democratie, diversiteit en identiteit, waarbij de school als oefenplaats fungeert. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het bespreken van actuele en maatschappelijke vraagstukken en het bekijken van onderwerpen vanuit verschillende perspectieven.

Het leergebied Nederlands biedt via rijke teksten de mogelijkheid om in interactie burgerschapsthema's te bespreken, leren meningen te formuleren en deze te beargumenteren. De leergebieden burgerschap en digitale geletterdheid zijn via aandacht voor digitaal burgerschap sterk met elkaar verbonden. Het gaat er daarbij om dat leerlingen leren dat digitale technologie en digitale media invloed hebben op henzelf en op de samenleving, en welke invloed ze zelf hebben op de digitale samenleving. Vaardigheden op het gebied van rekenen en wiskunde helpen leerlingen om getalsmatige informatie te begrijpen en deze, waar mogelijk, toe te passen bij het nadenken over praktische oplossingen bij bijvoorbeeld maatschappelijke vraagstukken. Burgerschapsvaardigheden kunnen binnen verschillende leergebieden, zoals bewegen en sport en kunst en cultuur, praktisch worden vormgegeven in thema's rondom samenwerking, omgaan met identiteit, culturele diversiteit en spel. Leerlingen leren bij praktijkvakken en tijdens stages om te oefenen met burgerschapsvaardigheden, bijvoorbeeld omgaan met regels.

Bij leergebiedoverstijgende kerndoelen, zoals sociaal-emotionele ontwikkeling, ontwikkelen leerlingen vaardigheden om te leren omgaan met zichzelf en de ander. Bewustwording van de eigen identiteit is een voorwaarde om inzicht te krijgen in burgerschapsaspecten rondom democratie en diversiteit. De individuele competenties komen aan bod bij sociaal-emotionele ontwikkeling. Bij burgerschap komen sociale competenties aan bod, zoals omgangsvormen, elkaars gevoelens proberen te begrijpen, je kunnen verplaatsen in de ander en het vermogen om relaties aan te gaan.

Burgerschap voor leerlingen in het so zml/mb en vso dagbesteding en arbeidsmarkt

Het ontwikkelen van burgerschapsvaardigheden, -kennis en -ervaringen door leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften vraagt om een flexibele en gedifferentieerde aanpak, zodat het onderwijsaanbod aansluit bij de mogelijkheden en behoeften van verschillende groepen leerlingen. Daarom worden de functionele kerndoelen gehanteerd als streefdoelen.

Bij burgerschap kijken de leerlingen naar de samenleving en naar zichzelf. Juist voor leerlingen in het so zml/mb en vso uitstroomprofielen dagbesteding en arbeidsmarkt is het naar zichzelf en naar anderen kijken geen vanzelfsprekende vaardigheid. Het is belangrijk om te blijven oefenen met hun beeld en rol van zichzelf in de samenleving in verschillende praktijk- of werksituaties.

Leerlingen hebben kennis en inzicht nodig om de betekenis van de democratische basiswaarden in hun directe leefomgeving toe te passen. Over het algemeen geldt dat deze leerlingen het beste leren als kennis wordt verbonden met alledaagse situaties en ermee geoefend wordt in realistische contexten en praktijkvakken.

Het respectvol omgaan met verschillen in leefwijzen en opvattingen doet een beroep op executieve functies, zoals empathische vaardigheden. Voor deze leerlingen is het niet altijd makkelijk zich in te leven in anderen en in andere perspectieven. Het leergebied burgerschap biedt zowel kansen om leerlingen zich hierin te laten ontwikkelen, alsook uitdagingen om het toe te passen.

Leerlingen hebben burgerschapsvaardigheden nodig bij het respectvol communiceren met anderen, het formuleren van een mening of het bespreken van maatschappelijke thema's. Sommige leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften hebben hiervoor andere communicatievormen nodig, zoals Nederlandse Gebarentaal of ondersteunde communicatie (spraakcomputer, pictogrammen).

5. Kerndoelen

5.1 Overzicht domeinen en functionele kerndoelen burgerschap

Overzicht van functionele kerndoelen burgerschap*					
so zml/mb		vso uitstroomprofiel dagbesteding		vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt	
Domein: Sociale identiteit					
1	Jezelf en de ander De school draagt bij aan de sociale identiteit van leerlingen.	1	Jezelf en de ander De school draagt bij aan de sociale identiteit van leerlingen.	1	Jezelf en de ander De school draagt bij aan de sociale identiteit van leerlingen.
Domein: Samenleving en democratie					
2	Diverse samenleving De school stimuleert een respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving.	2	Diverse samenleving De school stimuleert een respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving.	2	Diverse samenleving De school stimuleert een respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving.
3	Democratische basiswaarden De leerling verkent het belang van democratische basiswaarden.	3	Democratische basiswaarden De leerling verkent het belang van democratische basiswaarden.	3	Democratische basiswaarden De leerling verkent het belang van democratische basiswaarden.
4	Democratische betrokkenheid De leerling verkent welke mogelijkheden die heeft om democratisch te handelen.	4	Democratische betrokkenheid De leerling verkent welke mogelijkheden die heeft om democratisch te handelen.	4	Democratische betrokkenheid De leerling verkent welke mogelijkheden die heeft om democratisch te handelen.
5	Maatschappelijke betrokkenheid De leerling verkent welke mogelijkheden die heeft om maatschappelijk betrokken te zijn bij de samenleving.	5	Maatschappelijke betrokkenheid De leerling verkent welke mogelijkheden die heeft om maatschappelijk betrokken te zijn bij de samenleving.	5	Maatschappelijke betrokkenheid De leerling verkent welke mogelijkheden die heeft om maatschappelijk betrokken te zijn bij de samenleving.

* De functionele kerndoelen in deze publicatie zijn beschreven als streefdoelen: het betreft na te streven inhoudelijke doelstellingen.

5.2 Functionele kerndoelen burgerschap

Domein: Sociale identiteit

Kerndoel 1 – Jezelf en de ander	
so zeer moeilijk lerend/meervoudig beperkt	
Doelzin: De school draagt bij aan de sociale identiteit van leerlingen.	
Het gaat hierbij om: • bespreekbaar maken van gevoelens, gewoontes en opvattingen van jezelf en de ander; • bespreekbaar maken van de eigen identiteit, perspectieven en ervaringen en hoe die kunnen overeenkomen en verschillen met die van de ander; • oefenplaats bieden voor het maken van verantwoorde keuzes, rekening houdend met de gevolgen ervan voor jezelf en de ander; • oefenplaats bieden voor het belang van waarden en grenzen van jezelf en de ander; • aandacht besteden aan overeenkomsten en verschillen tussen eigen identiteit en groepsidentiteit.	
Te denken valt aan: • een groepsgesprek over wat een leerling uniek maakt en wat diens persoonlijke kenmerken zijn; • aanbod van rollenspellen om te oefenen met het herkennen en naspelen van emoties en daarbij grenzen te benoemen; • het oefenen van opkomen voor jezelf; • themadagen organiseren rondom (groeps)identiteit, waarbij er aandacht is voor omgangsvormen (offline en online).	
vso uitstroomprofiel dagbesteding	vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt
Doelzin: De school draagt bij aan de sociale identiteit van leerlingen.	Doelzin: De school draagt bij aan de sociale identiteit van leerlingen.
Het gaat hierbij om: • bespreekbaar maken van gevoelens, gewoontes en opvattingen van jezelf en de ander; • bespreekbaar maken van de eigen identiteit, perspectieven en ervaringen en hoe die kunnen	Het gaat hierbij om: • bespreekbaar maken van gevoelens, gewoontes en opvattingen van jezelf en de ander; • bespreekbaar maken van de eigen identiteit, perspectieven en ervaringen en hoe die kunnen

overeenkomen en verschillen met die van de ander; • oefenplaats bieden voor het maken van verantwoorde keuzes, rekening houdend met de gevolgen ervan voor jezelf en de ander; • oefenplaats bieden voor het belang van waarden en grenzen van jezelf en de ander; • aandacht besteden aan overeenkomsten en verschillen tussen eigen identiteit en groepsidentiteit.	overeenkomen en verschillen met die van de ander; • oefenplaats bieden voor het maken van verantwoorde keuzes, rekening houdend met de gevolgen ervan voor jezelf en de ander; • oefenplaats bieden voor het belang van waarden en grenzen van jezelf en de ander; • aandacht besteden aan overeenkomsten en verschillen tussen eigen identiteit en groepsidentiteit.
Te denken valt aan: • een groepsgesprek over wat een leerling uniek maakt en wat diens persoonlijke kenmerken zijn; • aanbod van dramalessen over omgaan met emoties, in- en uitsluiting; • het oefenen van opkomen voor jezelf en daarbij grenzen benoemen; • themadagen waarbij verschillende onderwerpen rond (groeps)identiteit aan bod komen (religie, familie en cultuur, vrienden en sociale media); • een externe ervaringsdeskundige uitnodigen met verhalen over omgaan met grenzen en het maken van verantwoorde keuzes.	Te denken valt aan: • een groepsgesprek over wat een leerling uniek maakt en wat diens persoonlijke kenmerken zijn; • aanbod van rollenspellen over groepsdruk, in- en uitsluiting; • het oefenen van opkomen voor jezelf en daarbij grenzen benoemen; • themadagen waarbij verschillende onderwerpen rond (groeps)identiteit aan bod komen (religie, familie en cultuur, vrienden en sociale media); • een externe ervaringsdeskundige uitnodigen met verhalen over omgaan met grenzen en het maken van verantwoorde keuzes.

Domein: Samenleving en democratie

Kerndoel 2 – Diverse samenleving	
so zeer moeilijk lerend/meervoudig beperkt	
Doelzin: De school stimuleert een respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving.	
Het gaat hierbij om: • aanbieden van kennis over diversiteit in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid; • aandacht besteden aan perspectieven rondom diversiteit en inclusie; • aandacht besteden aan discriminatie en gelijkwaardige behandeling; • bespreekbaar maken van vooroordelen en oordelen.	
Te denken valt aan: • activiteiten aanbieden om gebruiken en gewoontes vanuit huis te beschrijven; denk aan het interviewen van familieleden over gewoontes of het vieren van culturele feesten; • ontmoetingen stimuleren met leerlingen van andere scholen (met en/of zonder beperking); • aandacht voor thema's zoals gender of seksuele oriëntatie en hoe daarmee om te gaan vanuit het idee van gelijke behandeling; • aandacht voor het op een vreedzame manier oplossen van ruzies/pestgedrag.	
vso uitstroomprofiel dagbesteding	vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt
Doelzin: De school stimuleert een respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving.	Doelzin: De school stimuleert een respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving.
Het gaat hierbij om: • aanbieden van kennis over diversiteit in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid; • aandacht besteden aan perspectieven rondom diversiteit en inclusie; • aandacht besteden aan discriminatie en gelijkwaardige behandeling;	Het gaat hierbij om: • aanbieden van kennis over diversiteit in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid; • aandacht besteden aan perspectieven rondom diversiteit en inclusie; • aandacht besteden aan discriminatie en gelijkwaardige behandeling;

• bespreekbaar maken van vooroordelen en oordelen.	• bespreekbaar maken van vooroordelen en oordelen.
Te denken valt aan: • mogelijkheden aanbieden om familieleden vragen te stellen over gebruiken en gewoontes van verschillende culturen; • aandacht voor verschillende geloofsfeesten, dit samen ontdekken, vieren en bijpassende activiteiten uitvoeren; • aandacht voor voorbeelden over discriminatie en (voor)oordelen over 'anders zijn'; • ontmoetingen stimuleren met mensen uit je leefomgeving (met of zonder beperking); • aandacht voor thema's zoals gender of seksuele oriëntatie en hoe daarmee om te gaan vanuit het idee van gelijke behandeling.	Te denken valt aan: • themadagen, projectwerken, excursies of gastlessen organiseren over diversiteit; • gesprekken over gebruiken en overtuigingen van verschillende culturen en levensbeschouwingen; • gastsprekers uitnodigen die vertellen over ervaringen met (voor)oordelen en discriminatie; • ontmoetingen stimuleren met mensen uit de wijk (met of zonder beperking); • aandacht voor thema's zoals gender of seksuele oriëntatie en hoe daarmee om te gaan vanuit het idee van gelijke behandeling.

Kerdoel 3 – Democratische basiswaarden	
so zeer moeilijk lerend/meervoudig beperkt	
Doelzin: De leerling verkent het belang van democratische basiswaarden.	
Het gaat hierbij om: • verkennen van de betekenis van democratische basiswaarden: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit; • verkennen van het belang van de grondwet, kinder- en mensenrechten; • ervaringen opdoen met het handelen naar democratische basiswaarden: respectvol communiceren, openstaan voor anderen, openstaan voor andere meningen, omgaan met conflicten, dialoog voeren, elkaar gelijkwaardig behandelen; • verkennen hoe je betekenis geeft aan democratische basiswaarden voor je eigen leven.	
Te denken valt aan: • keuzemogelijkheden krijgen tussen groepsactiviteit of individuele activiteit, daarbij rekening houdend met anderen (vrijheid); • een activiteit uitvoeren rondom een thema waarin kinderrechten aan bod komen (gelijkwaardigheid); • een opdracht uitvoeren waarbij leerlingen elkaar moeten helpen (solidariteit) zoals een gymactiviteit, creatieve opdrachten, samen puzzelen; • het bespreken van verschillende persoonlijke waarden, zoals respect en eerlijkheid.	
vso uitstroomprofiel dagbesteding	vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt
Doelzin: De leerling verkent het belang van democratische basiswaarden.	Doelzin: De leerling verkent het belang van democratische basiswaarden.
Het gaat hierbij om: • verkennen van de betekenis van democratische basiswaarden: vrijheid, gelijkwaardigheid, solidariteit; • verkennen van het belang van de grondwet, kinder- en mensenrechten; • verkennen van spanningen tussen democratische basiswaarden;	Het gaat hierbij om: • uitleggen van de betekenis van democratische basiswaarden: vrijheid, gelijkwaardigheid, solidariteit; • uitleggen van het belang van de grondwet, kinder- en mensenrechten; • verkennen van spanningen tussen democratische basiswaarden;

• ervaringen opdoen met het handelen naar democratische basiswaarden: respectvol communiceren, openstaan voor anderen, openstaan voor andere meningen, omgaan met conflicten, dialoog voeren, elkaar gelijkwaardig behandelen; • verkennen hoe je betekenis geeft aan democratische basiswaarden voor je eigen leven.	• ervaringen opdoen met het handelen naar democratische basiswaarden: respectvol communiceren, openstaan voor anderen, openstaan voor andere meningen, omgaan met conflicten, dialoog voeren, elkaar gelijkwaardig behandelen; • verkennen hoe je betekenis geeft aan democratische basiswaarden voor je eigen leven en dat van anderen.
Te denken valt aan: • omgangsvormen in de klas en op school verbinden met vrijheid, gelijkwaardigheid, solidariteit; • externe ervaringsdeskundig uitnodigen met verhalen over vrijheid, gelijkheid of solidariteit; • persoonlijke waarden bespreken en het belang ervan ontdekken; • verschillende waarden bespreken zoals respect en eerlijkheid.	Te denken valt aan: • omgangsvormen in de klas en op school verbinden met vrijheid, gelijkwaardigheid, solidariteit; • externe ervaringsdeskundige uitnodigen met verhalen over vrijheid, gelijkheid of solidariteit; • persoonlijke waarden bespreken en het belang ervan ontdekken; • verschillende waarden bespreken zoals respect en eerlijkheid.

Kerdoel 4 – Democratische betrokkenheid	
so zeer moeilijk lerend/meervoudig beperkt	
Doelzin: De leerling verkent welke mogelijkheden die heeft om democratisch te handelen.	
Het gaat hierbij om: • verkennen welke regels en afspraken van belang zijn bij inspraak en besluitvorming; • ervaringen opdoen met inspraak en besluitvorming in de schoolomgeving; uitdrukken van eigen standpunten, compromissen sluiten en omgaan met de uitkomsten van besluitvormingsprocessen; • betekenis geven aan eigen ervaringen met inspraak en besluitvorming.	
Te denken valt aan: • groepsgebesprek over 'wie heeft de leiding?' Hoe is dat thuis? Hoe is dat in de klas? En op school? Waarover heeft de leerling zelf de leiding? • groepsregels opstellen en daarover gezamenlijk tot afspraken komen; • een spel spelen waarbij afgesproken regels actief worden geoefend en geëvalueerd; • aan een leerlingenraad deelnemen; • in de klas stemmen over grote en kleine onderwerpen, zoals 'wat gaan we doen in de pauze als het regent?'	
vso uitstroomprofiel dagbesteding	vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt
Doelzin: De leerling verkent welke mogelijkheden die heeft om democratisch te handelen.	Doelzin: De leerling verkent welke mogelijkheden die heeft om democratisch te handelen.
Het gaat hierbij om: • verkennen welke regels en afspraken van belang zijn bij inspraak en besluitvorming; • ervaringen opdoen met inspraak en besluitvorming in de schoolomgeving: uitdrukken van eigen standpunten, compromissen sluiten en omgaan met meerderheids- en minderheidsstandpunten; • betekenis geven aan eigen ervaringen met inspraak en besluitvorming.	Het gaat hierbij om: • uitleggen welke regels en afspraken van belang zijn bij inspraak en besluitvorming; • ervaringen opdoen met inspraak en besluitvorming in de schoolomgeving: uitdrukken van eigen standpunten, compromissen sluiten en omgaan met meerderheids- en minderheidsstandpunten. • reflecteren op eigen ervaringen met inspraak en besluitvorming.

Te denken valt aan: • excursies die de werking van de democratie zichtbaar maken, zoals een bezoek aan het gemeentehuis; • klassenregels en -afspraken opstellen over veiligheid en respectvolle omgang in de groep; • een spel spelen tijdens de gymles waarbij afgesproken regels actief worden geoefend; • rollenspel over inspraak en besluitvorming; • tijdens een leerlingenraad meedenken over keuzes en het belang van stemmen over een onderwerp.	Te denken valt aan: • excursies die de werking van de democratie zichtbaar maken, zoals een bezoek aan de Tweede Kamer; • collage maken over belangrijke personen in de stad, het dorp of het land, en hun werkzaamheden in de politiek; • rollenspel over inspraak en besluitvorming en na afloop daarop reflecteren; • een leerlingenraadvergadering nabespreken met aandacht voor regels hanteren en besluitvorming.
--	--

Kerdoel 5 – Maatschappelijke betrokkenheid	
so zeer moeilijk lerend/meervoudig beperkt	
Doelzin: De leerling verkent welke mogelijkheden die heeft om maatschappelijk betrokken te zijn bij de samenleving.	
Het gaat hierbij om: • verkennen van taken, rollen, rechten en plichten van jezelf en van anderen in de samenleving; • verkennen van mogelijkheden om vanuit eigen idealen betrokken te zijn bij de samenleving, nu en in de toekomst; • oriënteren op het belang van maatschappelijke voorzieningen en organisaties in je omgeving; • bespreken van actuele thema's die spelen in de samenleving.	
Te denken valt aan: • een poster of filmpje maken over iets voor een ander doen of wat een ander doet voor jou; • activiteiten organiseren waarbij leerlingen en/of mensen uit de omgeving van de school gezamenlijk participeren; • aan een inzamelingsactie voor een goed doel meedoen of deze zelf organiseren; • bezoek aan relevante openbare ruimtes, zoals een bibliotheek, kinderboerderij of politiebureau; • actuele nieuwsprogramma's bekijken en daarover in gesprek gaan.	
vso uitstroomprofiel dagbesteding	vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt
Doelzin: De leerling verkent welke mogelijkheden die heeft om maatschappelijk betrokken te zijn bij de samenleving.	Doelzin: De leerling verkent welke mogelijkheden die heeft om maatschappelijk betrokken te zijn bij de samenleving.
Het gaat hierbij om: • verkennen van taken, rollen, rechten en plichten van jezelf en van anderen in de samenleving; • verkennen van mogelijkheden om vanuit eigen idealen betrokken te zijn bij de samenleving, nu en in de toekomst; • oriënteren op het belang van maatschappelijke voorzieningen en	Het gaat hierbij om: • verkennen van taken, rollen, rechten en plichten van jezelf en van anderen in de samenleving; • verkennen van mogelijkheden om vanuit eigen idealen betrokken te zijn bij de samenleving, nu en in de toekomst; • benoemen van het belang maatschappelijke voorzieningen en

organisaties voor jezelf en de ander; • bespreken van maatschappelijke kwesties, dichtbij en veraf.	organisaties voor jezelf en de ander; • bespreken welke belangen en perspectieven een rol kunnen spelen binnen maatschappelijke vraagstukken.
Te denken valt aan: • met inspirerende rolmodellen kennismaken uit het maatschappelijk domein, zoals de burgermeester van de gemeente (of stad/dorp); • bezoek aan relevante openbare ruimtes, zoals een sportvereniging, politiebureau of bibliotheek in de buurt; • activiteiten organiseren waarbij leerlingen en mensen uit de omgeving van de school gezamenlijk participeren; • aan activiteiten meedoen, zoals bezoek aan theater, museum of evenement; • documentaires bekijken over maatschappelijke kwesties, zoals het gebruik van technologie in je dagelijks leven.	Te denken valt aan: • met inspirerende rolmodellen kennismaken uit het maatschappelijk domein en diverse werkvelden, zoals de kok in een horecagelegenheid; • bezoek aan relevante openbare ruimtes, zoals een sportvereniging, politiebureau of bibliotheek in de buurt; • activiteiten organiseren waarbij leerlingen en mensen uit de omgeving van de school gezamenlijk participeren; • aan activiteiten meedoen, zoals bezoek aan theater, museum of evenement; • documentaires bekijken over maatschappelijke vraagstukken, zoals armoede of mensenrechten.

6. Begrippenlijst functionele kerndoelen burgerschap

Begrip	Definitie
Basiswaarden van de democratische rechtstaat	Aan de democratische rechtsstaat liggen historisch gezien drie basiswaarden ten grondslag: vrijheid, gelijkheid en solidariteit.
Besluitvorming	Manieren om met elkaar tot een overeenkomst of besluit te komen.
Burgerschap	Het vermogen om democratisch en maatschappelijk te handelen en daarmee gezamenlijk de diverse samenleving vorm te geven.
Democratische rechtsstaat	Staat waarin de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht gescheiden zijn, burgers rechten hebben en beschermd zijn tegen willekeur en machtsmisbruik.
Diversiteit	Verscheidenheid. De samenleving wordt gevormd door mensen met verschillende achtergronden, oriëntaties en mogelijkheden.
Gelijkwaardigheid	Situatie waarin mensen niet alleen gelijk zijn voor de wet, maar in al hun verscheidenheid door anderen met gelijke waardigheid worden behandeld.
Identiteit	Wat een mens of groep mensen definieert en onderscheidt van anderen. Identiteit kan uit meerdere lagen bestaan: het is hoe we onszelf definiëren (persoonlijke identiteit) en hoe deze vorm krijgt in interactie met de omgeving (sociale identiteit).
Inclusie	Het bevorderen van gelijkwaardige behandeling, kansen en sociale participatie van alle individuen en groepen in de samenleving, ongeacht hun achtergrond, identiteit, capaciteiten of kenmerken.
Inspraak	Het recht, de mogelijkheid en het proces waarbij individuen of groepen hun mening, ideeën of belangen kenbaar maken en betrokken worden bij besluitvorming.
Invloed	Het vermogen om veranderingen teweeg te brengen, beslissingen te beïnvloeden of het gedrag van anderen te sturen.

Kinderrechten	Fundamentele rechten die alle kinderen inherent bezitten, zoals vastgelegd in internationale verdragen, zoals het Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK).
Maatschappelijke betrokkenheid	De actieve deelname en verantwoordelijkheid van individuen in de samenleving. Het omvat het begrip van maatschappelijke kwesties, vrijwillige inzet voor het algemeen belang en het streven naar positieve verandering.
Maatschappelijke kwesties en vraagstukken	Complexe kwesties en uitdagingen in de samenleving waarbinnen waarden en belangen een rol spelen. Deze vraagstukken hebben meerdere oplossingsrichtingen en lenen zich bij uitstek voor bestudering vanuit meerdere invalshoeken.
Mensenrechten	Rechten die gelden voor ieder mens. Deze zijn vastgelegd in onder meer het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Internationale Verdrag inzake de Rechten van het Kind.
Persoonlijke identiteit	Bij persoonlijke identiteit gaat het om het geheel van kenmerken, overtuigingen, ervaringen en waarden die iemand uniek maken en bepalen hoe iemand zichzelf ziet. Dit omvat onder andere iemands persoonlijkheid, achtergrond, interesses en zelfbeeld.
Rechten en plichten	In Nederland zijn rechten en plichten van burgers en overheid in wetten vastgelegd. Ze vormen het overeengekomen kader waarbinnen het samenleven wordt georganiseerd. Rechten geven aan wat je mag doen of van anderen mag verwachten en beschermen individuen of groepen, zoals vrijheid van meningsuiting of recht op onderwijs. Plichten zijn verplichtingen of verantwoordelijkheden tegenover anderen of de samenleving, zoals belasting betalen of leerplicht.
Sociale identiteit	Bij sociale identiteit gaat het om identiteitsvorming die sterk verband houdt met de gebruiken en uitdrukkingsvormen van een groep. Het gaat erom hoe iemand zichzelf identificeert binnen groepen, zoals familie, cultuur, religie, nationaliteit of een bepaalde gemeenschap. Sociale identiteit wordt mede gevormd door interacties met anderen en de rollen die iemand vervult in de samenleving.
Solidariteit	Gevoel van verbondenheid, saamhorigheid en ondersteuning tussen individuen, groepen of gemeenschappen en concrete acties om anderen te helpen

	en bij te dragen aan het welzijn van de samenleving als geheel.
Stem van de meerderheid	Beslissingen worden genomen op basis van wat de meeste mensen willen.
Stem van de minderheid	Het recht en de mogelijkheid van minderheden om gehoord te worden in het maatschappelijke, politieke of culturele discours. Het omvat het idee dat de opvattingen, behoeften en belangen van minderheidsgroepen serieus moeten worden genomen en niet moeten worden overschaduwd door de dominante opvattingen van de meerderheid.
Taken en rollen	Diverse verantwoordelijkheden en functies die individuen en groepen vervullen om een georganiseerde en functionerende samenleving te creëren. Het vervullen van deze taken draagt bij aan het welzijn en de ontwikkeling van de samenleving als geheel.
Vrijheid	Afwezigheid van dwang (negatieve vrijheid), dan wel het vermogen jezelf volledig te ontplooien zonder anderen daarbij in hun vrijheid te beperken (positieve vrijheid).

Toelichtings- document functionele kerndoelen burgerschap

Concept

april 2025

Verantwoording

2025 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Dit is een uitgave van:

SLO, in opdracht van het ministerie van OCW

Aan deze kerndoelen hebben meegewerkt:

Vanuit SLO: Annette van der Laan en Eveline Otter

In samenwerking met de expertgroep (v)so burgerschap en Maaïke Oberink (curriculumontwikkelaar burgerschap)

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	5
1.1	Opdracht aan SLO	5
1.2	Achtergrond actualisatie	6
1.2.1	Plaats van functionele kerndoelen in het onderwijs	6
1.2.2	Drie sets kerndoelen	9
1.2.3	Differentiatie en opbouw van de functionele kerndoelen	9
1.2.4	Soorten kerndoelen	10
1.2.5	Onderdelen van het kerndoelenboekje	11
1.2.6	Ontwerpruimte	12
1.3	Aanpak van de actualisatie	13
1.3.1	Kerndoelen burgerschap als basis	14
1.3.2	Samenstelling expertgroep (v)so	14
1.3.3	Werkwijze expertgroep (v)so	15
1.3.4	Monitorteam, expertpoule en programmteam	16
1.3.5	Leerlingbetrokkenheid	17
1.3.6	Fase van beproeven	18
1.3.7	Nadere afstemming met de actualisatie kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so burgerschap	18
2.	Inhoudelijke toelichting	19
2.1	Specifieke uitdagingen actualisatie functionele kerndoelen burgerschap	19
2.1.1	Beweging naar inclusiever onderwijs	20
2.1.2	Focus op zelfredzaamheid en praktische bruikbaarheid	20
2.1.3	Burgerschap beschreven als nieuw leergebied	21
2.2	Toelichting op de karakteristiek	21
2.2.1	Doeldomeinen	22
2.2.2	Interne samenhang van het leergebied	23
2.2.3	Externe samenhang van het leergebied	24
2.2.4	Burgerschap voor leerlingen in het so zml/mb en vso dagbesteding en arbeidsmarkt	25
2.3	Toelichting op het raamwerk	25
2.4	Toelichting op de functionele kerndoelen	27
2.4.1	Keuzes in inhoud en opbouw	27
2.4.2	Aanbod, beheersing en ervaring	30
2.4.3	Besproken kwesties	30
2.4.4	Aandacht voor samenhang	32
2.5	Toelichting op leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen	32
2.5.1	Verbindende vaardigheden	32
2.5.2	Diversiteit	33
2.5.3	Inclusiviteit	34
2.5.4	Taaldenkfuncties	34
2.5.5	Loopbaanontwikkeling en -begeleiding (LOB)	35

3. Slotopmerkingen en adviezen	38
3.1 Impuls voor het leergebied	38
3.2 Implementatie	39
Referenties	41
Bijlagen	44
1. Vergelijking functionele kerndoelen en kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so 44	
2. Samenstelling expertgroep (v)so burgerschap	45

1. Inleiding

1.1 Opdracht aan SLO

Het ministerie van OCW heeft SLO op 29 april 2022 de opdracht gegeven om samen met het onderwijsveld nieuwe kerndoelen te ontwikkelen voor de leergebieden Nederlands, rekenen en wiskunde, digitale geletterdheid en burgerschap voor het primair onderwijs (po), de onderbouw voortgezet onderwijs (vo) en het (voortgezet) speciaal onderwijs ([v]so).

Kerndoelen worden ontwikkeld op basis van [de werkopdracht](#) van OCW (Ministerie van OCW, 2022), met vastgestelde uitgangspunten, opbrengsten en kwaliteitscriteria. Doel is een curriculum op te leveren dat samenhangt qua inhoud, structuur en uitwerking. Kerndoelen moeten bijdragen aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum op scholen in het po, de onderbouw van het vo en in het (v)so.

De opdracht omvat ook de actualisatie van de kerndoelen voor leerlingen in het so die zeer moeilijk leren en leerlingen met een meervoudige beperking (so zml/mb), en voor leerlingen in het vso die uitstromen naar dagbesteding of arbeidsmarkt. De leergebieden Nederlands en rekenen en wiskunde zijn als eerste geactualiseerd, en vervolgens de leergebieden burgerschap en digitale geletterdheid. Daarna volgen de andere leergebieden. De functionele kerndoelen burgerschap (concept) – hierna: functionele kerndoelen – tref je aan in deze publicatie.

De volgende uitgangspunten zijn in de werkopdracht geformuleerd:

- Het geheel aan kerndoelen bestaat per sector uit leergebieden met ieder een afzonderlijke set kerndoelen. Er wordt gewerkt vanuit eenzelfde definitie van het begrip 'kerndoel' voor het po, de onderbouw vo, en het (v)so, namelijk: een doelstelling die beschrijft waar leerlingen mee in aanraking moeten komen (aanbod), welke inspanningen er van hen worden verwacht (ervaringen opdoen) en wat ze uiteindelijk moeten beheersen.
- De conceptkerndoelen worden uitgewerkt in lijn met de rationale waarin de drie doeldomeinen kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming een plek hebben. De rationale geeft een kader voor en richting aan de ontwikkeling van de conceptkerndoelen.

Hiermee draagt de rationale bij aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum.

- De conceptkerndoelen worden gelijktijdig uitgewerkt voor po, onderbouw vo en (v)so, om een doorlopende leerlijn tot stand te brengen. De conceptkerndoelen gelden voor alle leerlingen die uitstromen naar vervolgonderwijs.
- Voor zeer moeilijk lerende en meervoudig beperkte leerlingen die uitstromen naar dagbesteding of arbeidsmarkt worden functionele kerndoelen ontwikkeld, waarvoor gelijke kwaliteits- en ontwerpcriteria gelden.
- Er wordt gewerkt vanuit een gemeenschappelijke architectuur om te komen tot een consistente uitwerking van conceptkerndoelen voor de verschillende leergebieden en sectoren. De architectuur heeft betrekking op de ordening en presentatie van inhoud in curricula.
- De (functionele) kerndoelen worden bijgesteld op basis van in elk geval:
 - de door SLO ontwikkelde probleemanalyses (startnotities) van de diverse leergebieden;
 - voor zover bruikbaar de opbrengsten van curriculum.nu, rekening houdend met de aanbevelingen van de wetenschappelijke Curriculumcommissie;
 - wetenschappelijke publicaties;
 - adviezen van de advieskring, monitoring, de expertpoule en andere experts;
- De kerndoelen doen recht aan de vrijheid van inrichting en de pedagogisch-didactische vrijheid van de school, conform artikel 23, lid 2, van de Grondwet.

1.2 Achtergrond actualisatie

1.2.1 Plaats van functionele kerndoelen in het onderwijs

De functionele kerndoelen zijn een wettelijke opdracht voor (v)so-scholen met leerlingen die zeer moeilijk leren of leerlingen die een meervoudige beperking hebben, en leerlingen die uitstromen naar dagbesteding of arbeidsmarkt. De functionele kerndoelen vallen onder de Wet op de expertisecentra (WEC). In die wet staat welke inhoud aan bod moeten komen (WEC, art. 13). Daarnaast staat vermeld dat het onderwijs wordt afgestemd op het ontwikkelingsperspectief van de leerling (WEC, art. 13, lid 11). De functionele kerndoelen zijn een uitwerking van de wet en beschrijven wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en wat leerlingen moeten kennen, kunnen en hebben ervaren. Tegelijkertijd biedt de wet- en regelgeving ook ruimte om tot een beredeneerd aanbod voor een leerling te komen.

Kerdoelen moeten richtinggevend zijn voor curriculum- en onderwijsontwikkeling en zijn een kader voor de kwaliteitszorg op school. Daarom zijn de functionele kerndoelen hetzelfde opgebouwd als de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so. Ze kennen een vaste structuur en vatten de kern samen, zonder te veel voor te schrijven. Hierdoor is de verbinding met de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so goed zichtbaar. De school geeft zelf invulling aan het onderwijsaanbod, pedagogiek en didactiek. Daarom laten de kerndoelen ruimte voor een eigen schoolvisie en keuzes voor accenten op basis van de leerlingpopulatie of identiteit.

Huidige kerndoelen voldoen niet langer

De huidige kerndoelen speciaal onderwijs voor zeer moeilijk lerende leerlingen of meervoudig gehandicapte leerlingen (so zml/mg) zijn sinds 2010 van kracht en de huidige kerndoelen voortgezet speciaal onderwijs uitstroomprofiel dagbesteding (in het vervolg: vso uitstroomprofiel dagbesteding) en voortgezet speciaal onderwijs uitstroomprofiel arbeidsmarkt (in het vervolg: vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt) zijn dat sinds 2014. Hoewel deze kerndoelen minder lang geleden zijn vastgesteld dan de kerndoelen po, vo en (v)so (2006), zijn de inhouden eveneens niet actueel en is de opbouw en samenhang niet op orde.

Eén van de geconstateerde problemen bij alle kerndoelen is de globale formulering. Het was destijds een bewuste keuze om de kerndoelen zeer globaal te formuleren. De consequentie is dat ze nauwelijks houvast bieden aan scholen en leraren. Voor het so en vso geeft de formulering van de huidige kerndoelen te weinig richting aan wat leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften moeten kennen, kunnen of hebben ervaren. Daarnaast zijn er onderwijskundige, vakspecifieke of maatschappelijke ontwikkelingen die vragen om een actualisatie van de kerndoelen. Burgerschap en digitale geletterdheid zijn voor het eerst als leergebieden uitgewerkt. Meer overkoepelend is de wens tot samenhang, het terugdringen van overladenheid en het versterken van doorlopende leerlijnen.

Maatschappelijk is er veel aandacht voor de basisvaardigheden. Ingegeven door politieke urgentie is er daarom voor gekozen om eerst de functionele kerndoelen voor Nederlands en rekenen en wiskunde op te leveren. Inmiddels is ook de ontwikkelfase van de functionele kerndoelen voor burgerschap en digitale geletterdheid afgerond. De komende maanden volgt de fase van beproeven om toe te werken naar functionele kerndoelen (definitief concept) voor deze leergebieden. Later volgen de functionele kerndoelen voor de leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur, kunst en cultuur, bewegen en sport, en

Engels. Tot slot volgen ook de leervoorwaardelijke kerndoelen voor so en vso, en de kerndoelen ter voorbereiding op dagbesteding en arbeidsmarkt.

Nieuwe generatie kerndoelen biedt meer houvast aan scholen en leraren

Kerndoelen moeten een duidelijke opdracht zijn voor iedere school.

De nieuwe generatie kerndoelen is concreter geformuleerd. De functionele kerndoelen bevatten een doelzin (het doel op hoofdlijnen) en de uitwerking daarvan. De functionele kerndoelen beschrijven de inhouden van het onderwijs in termen van kennis, vaardigheden en houdingen. Deze zijn omschreven in een doelzin met een uitwerking. Hiermee wordt duidelijk wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en wat na te streven doelstellingen zijn voor leerlingen in het so en vso. De doelen beschrijven wat leerlingen moeten kennen, kunnen en hebben ervaren.

Anders dan de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so (uitstroomprofiel vervolgonderwijs), zijn de functionele kerndoelen streefdoelen, waarbij de leraar beoordeelt welk doel voor welke leerling uitdagend genoeg is. In het so en vso zijn de functionele kerndoelen niet voor alle leerlingen haalbaar. In de onderwijspraktijk is er een beredeneerd en haalbaar aanbod met passende doelstellingen op het niveau van de leerling. Bij het formuleren van de functionele kerndoelen so (zml/mb) is uitgegaan van een brede doelgroep, zodat leerlingen kunnen doorstromen naar twee verschillende uitstroomprofielen in het vso, namelijk dagbesteding of arbeidsmarkt.

De nieuwe sets kerndoelen hebben twee belangrijke kenmerken:

1. Een ambitieus curriculum

Een passend, maar ambitieus curriculum voor alle leerlingen, dat de basis legt voor rijk en praktisch onderwijs. Dat krijgt vorm door, naast aanbodsdoelen, ook beheersings- en ervaringsdoelen te formuleren en de doorlopende leerlijnen te verbeteren.

2. Een betekenisvol curriculum

Betekenisvol onderwijs betekent dat het onderwijs een brede opdracht heeft. De totale set functionele kerndoelen weerspiegelt dat het aanbod gericht is op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Geactualiseerde kerndoelen bestaan uit kennis, vaardigheden en houdingen, steeds vanuit een maatschappelijk en praktijkgericht perspectief. Leren over jezelf, de ander en de wereld als relevante basis voor werk/dagbesteding en een passende plek in de maatschappij. Kennis en vaardigheden zijn in de functionele kerndoelen zo

beschreven dat de samenhang duidelijk zichtbaar is, zodat het onderwijs betekenisvol aan leerlingen kan worden aangeboden.

1.2.2 Drie sets kerndoelen

De functionele kerndoelen zijn per leergebied op drie niveaus ontwikkeld.

- *Zeer moeilijk lerend/meervoudig beperkt*
Leerlingen in de leeftijd 4 tot en met 12 jaar (uitloop naar 14 jaar mogelijk) die veelal onderwijs krijgen in het so.
- *Uitstroomprofiel dagbesteding*
Leerlingen in de leeftijd 12 tot en met 20 jaar die veelal onderwijs krijgen in het vso.
- *Uitstroomprofiel arbeidsmarkt*
Leerlingen in de leeftijd 12 tot en met 20 jaar die veelal onderwijs krijgen in het vso.

In de onderwijspraktijk wordt vaak [het landelijk doelgroepenmodel](#) als gespreksmodel gehanteerd om leerlingen te groeperen, bijvoorbeeld op basis van niveau. De functionele kerndoelen zijn bedoeld voor de leerlingen die in het landelijk doelgroepenmodel doorgaans in de leerroutes 2 tot en met 5 functioneren (Sectorraad GO, 2021).

De concreetheid van de doelen is vergelijkbaar met de definitieve conceptkerndoelen po, onderbouw vo en (v)so (uitstroomprofiel vervolgonderwijs). Ze zijn voldoende concreet om te kunnen sturen op de kwaliteit van het onderwijs, maar zijn tegelijkertijd niet te gedetailleerd. Zo bieden ze ruimte voor keuzes van scholen in het eigen onderwijsaanbod, of voor een onderwijsaanbod dat past bij de specifieke onderwijsbehoeften van leerlingen.

1.2.3 Differentiatie en opbouw van de functionele kerndoelen

De functionele kerndoelen zijn gericht op een brede leerlingenpopulatie in so en vso. Het leerpotentieel van deze leerlingen verschilt sterk. Daarom beschrijven we de functionele kerndoelen op een ambitieus niveau, waarbij de school zelf een beredeneerd aanbod bepaalt voor de leerling. De functionele kerndoelen differentiëren niet naar de verschillende leerroutes, maar vormen de kaders voor verdere uitwerking van het onderwijsaanbod in de klas en voor leerlijnen.

Er is gekozen voor drie sets kerndoelen, zoals ze nu ook in de Wet op de expertisecentra (WEC) beschreven staan. Het gaat om de kerndoelen voor zeer moeilijk lerende leerlingen of meervoudig gehandicapte leerlingen in het

speciaal onderwijs (artikel 13), kerndoelen voor uitstroomprofiel dagbesteding (artikel 14f) en kerndoelen voor uitstroomprofiel arbeidsmarkt (artikel 14c).

De opbouw van de functionele kerndoelen heeft dezelfde vaste structuur als de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so, de inhouden zijn vanuit doelgroep- en vakexpertise gevuld. In het kader van inclusiever onderwijs wordt er zoveel mogelijk uitgegaan van hetzelfde raamwerk. Waar nodig zijn er inhoudelijke accenten gelegd, passend bij de doelgroep. Dit zorgt voor een betere aansluiting tussen de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so en de functionele kerndoelen.

1.2.4 Soorten kerndoelen

De hele set functionele kerndoelen geldt als een opdracht aan de scholen. Ze expliciteren het 'wat' waar iedere leerling recht op heeft in het onderwijsaanbod. De functionele kerndoelen beschrijven waar leerlingen mee in aanraking moeten komen, welke inspanning er van hen wordt verwacht (ervaringen opdoen), en wat ze uiteindelijk moeten beheersen. De kerndoelen zijn beschreven in aanbods-, ervarings- en beheersingsdoelen.

Aanbodsdoelen beschrijven waar een school in haar onderwijsaanbod voor heeft te zorgen. Daarom begint ieder aanbodsdoel met 'De school (...)'. Aanbodsdoelen richten zich op leergebiedspecifieke randvoorwaarden waar de school voor moet zorgen, zodat de totale set kerndoelen kan worden gerealiseerd.

Aanbodsdoelen richten zich op leergebiedspecifieke randvoorwaarden waar de school voor moet zorgen, zodat de totale set kerndoelen kan worden gerealiseerd.

Beheersings- en ervaringsdoelen zijn gericht op de leerling. Beheersingsdoelen beschrijven de kennis, vaardigheden en houdingen die leerlingen moeten bereiken. Voor het so en vso zijn dat na te streven doelstellingen.

Ervaringsdoelen beschrijven welke inspanningen van leerlingen worden verwacht met het oog op ervaringen en/of expressieve reacties. Een ervaringsdoel biedt leerlingen iets, of lokt iets bij hen uit wat hun horizon kan verbreden of hun kennis kan verdiepen, hen tot persoonlijke inzichten kan brengen, of kan bijdragen aan hun waardenoriëntatie.

Ervarings- en beheersingsdoelen kunnen ook samen voorkomen in eenzelfde kerndoel. Dat heet een hybride kerndoel.

Bij het formuleren van de functionele kerndoelen voor burgerschap is gekozen voor aanbodsdoelen, ervaringsdoelen en hybride doelen. Er zijn dus geen aparte beheersingsdoelen geformuleerd, maar aspecten rondom kennis en beheersing zijn opgenomen als onderdeel van hybride doelen. Bij burgerschap is het

toepassen van de burgerschapskennis en het opdoen van ervaring met betrekking tot democratische en diverse burgerschapsvaardigheden belangrijk.

1.2.5 Onderdelen van het kerndoelenboekje

De publicatie van de functionele kerndoelen (concept) burgerschap bestaat uit vier onderdelen: een karakteristiek, een raamwerk, de sets functionele kerndoelen en een begrippenlijst.

De **karakteristiek** beschrijft wat het leergebied kenmerkt, wat de positie van het leergebied is in het so en vso en hoe het leergebied samenhangt met verwante leergebieden en praktijkvakken.

De karakteristiek bestaat uit vier paragrafen:

- *Kenmerken van het leergebied*
Deze paragraaf bevat de kern van het leergebied en beschrijft hoe het leergebied bijdraagt aan de realisatie van de drie doeldomeinen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.
- *Samenhang binnen het leergebied*
Deze paragraaf maakt de verticale en horizontale samenhang binnen het leergebied expliciet. Hierbij gaat het om de opbouw van het leergebied van het so naar het vso en een beschrijving van samenhangende onderdelen binnen het leergebied.
- *Samenhang met andere leergebieden*
Deze paragraaf maakt duidelijk hoe het leergebied zich inhoudelijk verhoudt tot verwante en andere leergebieden en praktijkvakken.
- *Burgerschap voor leerlingen in het so zml/mb en vso dagbesteding en arbeidsmarkt*
Deze paragraaf geeft een impressie van hoe een specifieke onderwijsbehoefte van invloed kan zijn op de ontwikkeling in het leergebied burgerschap. Het gaat hierbij om 'schetsen', omdat binnen deze doelgroepen de leerlingen zeer van elkaar verschillen. Bovendien kunnen diverse factoren van invloed zijn op de ontwikkeling in burgerschap.

Het **raamwerk** is een schetsmatige indeling van de inhoud (kennis, vaardigheden en houdingen) van het leergebied in domeinen. Het raamwerk bestaat uit de domeinen *sociale identiteit* en *samenleving en democratie*. Doel van het raamwerk is om de sets functionele kerndoelen te structureren en om consistentie in die structuur te realiseren: binnen het leergebied zelf, tussen so zml/mb, vso uitstroomprofiel dagbesteding, vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt en tussen verwante leergebieden. Het raamwerk bestaat uit drie

samenhangende sets kerndoelen: één voor so zml/mb en twee voor vso, namelijk één voor uitstroomprofiel dagbesteding en één voor uitstroomprofiel arbeidsmarkt.

De **functionele kerndoelen** bestaan uit een doelzin, een uitwerking en een illustratie.

- Een doelzin is een eenduidige en kernachtige formulering die duidelijk maakt wat van de leerling of school wordt verwacht aan kennis, vaardigheden en houdingen. De doelzin is altijd geformuleerd in ABC-vorm: *audience* (publiek: de leerling of de school), *behaviour* (gedrag, bijvoorbeeld 'communiceert') en *content* (leerinhoud, bijvoorbeeld spelling, bronnen).
- De uitwerking is een puntsgewijze uitwerking van de B en de C uit de doelzin. De uitwerking wordt ingeleid met 'Het gaat hierbij om'. Doelzin en uitwerking vormen het deel van het kerndoel dat wettelijk wordt vastgesteld.
- Daarnaast is er de illustratie. Dit is een voorbeeldmatige concretisering van doelzin en uitwerking, ingeleid met 'Te denken valt aan'. Deze illustratie wordt niet wettelijk vastgesteld, maar geeft gebruikers praktische uitwerkingen van het kerndoel.

In de **begrippenlijst** zijn omschrijvingen opgenomen van de gehanteerde begrippen in de karakteristiek en de sets functionele kerndoelen.

1.2.6 Ontwerpruimte

De totale set functionele kerndoelen (so zml/mb, vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt) wordt ontwikkeld voor 70% van de onderwijstijd. Hiermee wordt op landelijk niveau de kern vastgesteld in wet- en regelgeving en blijft er binnen het onderwijs ruimte voor scholen om zelf onderwijstijd toe te kennen, of accenten te leggen, op basis van de populatie, denominatie of profielen van scholen.

Het kader ontwerpruimte voor ontwikkeling van functionele kerndoelen (SLO, 2024) is afgeleid van het kader ontwerpruimte voor de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so (SLO, 2022). Het is op onderdelen aangepast voor het so en vso. De 70% ontwerpruimte om de kern van het curriculum te beschrijven is verdeeld over de verschillende leergebieden, zodat de relatieve ruimte die per leergebied gevuld kan worden vooraf bekend is. Dit alles met het doel om overladenheid in de ontwikkelfase tegen te gaan.

Voor burgerschap is er voor so zml/mb een ontwerpruimte van 8%, voor vso uitstroomprofiel dagbesteding 7% en voor vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt

7%. De vertaling van deze onderwijsruimte komt tot uitdrukking in het aantal functionele kerndoelen. Voor het leergebied burgerschap betekent dit in theorie een voorstel van maximaal zes functionele kerndoelen voor zowel so zml/mb als voor vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt. Uiteindelijk zijn we uitgekomen op vijf functionele kerndoelen voor so zml/mb en ook vijf voor vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt, waarbij we binnen de bandbreedte van afwijking van het voorstel zijn gebleven. Dit is vergelijkbaar met het aantal definitieve conceptkerndoelen voor po/so en onderbouw vo/vso (vijf kerndoelen).

Voor Nederlands en rekenen en wiskunde samen is 31% van de ontwerpruimte gereserveerd. Voor de basisvaardigheden als geheel, inclusief burgerschap en digitale vaardigheden, is in het kader 40% ontwerpruimte vastgesteld. Dit weerspiegelt het belang dat leerlingen in het so en vso zich (ook) bekwamen in de basisvaardigheden en het laat tegelijkertijd zien dat er een ander accent gelegd wordt dan in de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so. De ontwerpruimte voor digitale geletterdheid, burgerschap, kunst & cultuur en bewegen & sport is vergelijkbaar met het kader ontwerpruimte voor het po/so en vo/vso met uitstroomprofiel vervolgonderwijs, omdat het belang voor alle leerlingen even groot is.

Bij de functionele kerndoelen ligt de gehele focus meer op het opbouwen van zelfredzaamheid. Dit betekent dat het onderwijs zich meer richt op de emotionele en verstandelijke ontwikkeling van de leerlingen, op het tot ontwikkeling brengen van hun creativiteit en op het verwerven van sociale, culturele en lichamelijke vaardigheden, zodat de leerling optimale kansen krijgt zich als persoon te ontwikkelen. Daarom is het beschreven curriculum voor de basisvaardigheden als geheel, inclusief burgerschap en digitale geletterdheid, minder groot. Deze verdeling van ontwerpruimte past bij de doelgroepen en draagt bij aan een ambitieus, haalbaar en betekenisvol curriculum.

1.3 Aanpak van de actualisatie

Deze paragraaf gaat in op hoe SLO de actualisatie heeft uitgevoerd en hoe daarin kwaliteitszorg is geïntegreerd. Die aanpak is gebaseerd op de werkopdracht aan SLO en omvat twee fases: een ontwikkelfase en een fase van beproeven. In de ontwikkelfase hebben curriculumexperts van SLO met een expertgroep (v)so de functionele kerndoelen ontwikkeld. In de fase van beproeven zijn de conceptkerndoelen voorgelegd aan so- en vso-scholen en experts, waarna ze verder zijn aangescherpt tot de definitieve conceptkerndoelen.

In deze paragraaf wordt een toelichting op deze aanpak gegeven en de samenstelling van de expertgroep (v)so, het monitorteam, de expertpoule en het programmateam beschreven. De details van de inhoudelijke uitwerkingen karakteristiek, raamwerk en definitieve conceptkerndoelen staan beschreven in hoofdstuk 2.

1.3.1 Kerndoelen burgerschap als basis

Voorafgaande aan de ontwikkeling van de functionele kerndoelen burgerschap, zijn de conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so (gericht op uitstroomprofiel vervolgonderwijs) ontwikkeld. De vakinhoudelijke expertise en wetenschappelijke onderbouwing die ten grondslag liggen aan deze kerndoelen zijn daarmee ook de basis voor de functionele kerndoelen burgerschap.

De conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so zijn opgesteld door kerndoelenteams van leraren, vakexperts en curriculumexperts. Zij hebben deze kerndoelen in twaalf maanden ontwikkeld, bijgestaan door een advieskring. Daarin zaten experts en vertegenwoordigers van organisaties en instellingen die sterke raakvlakken hebben met het leergebied en veelal een achterban representeren: vakverenigingen, lerarenopleidingen po en vo, vervolgopleidingen en voor het leergebied relevante maatschappelijke organisaties. De inbreng van vakexperts, wetenschappers en andere deskundigen is essentieel bij de actualisatie van het curriculum.

De functionele kerndoelen burgerschap steunen grotendeels op dit zorgvuldige proces dat met alle betrokken partijen is doorlopen, op de wetenschappelijke inbreng en op verantwoording. Om die reden was het proces voor de functionele kerndoelen, in tijd en omvang, kleiner dan bij de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so.

Dit toelichtingsdocument beschrijft en verantwoordt vooral welke expliciete en aanvullende stappen zijn doorlopen voor so zml/mb, vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt, om bruikbare functionele kerndoelen te ontwikkelen.

1.3.2 Samenstelling expertgroep (v)so

Voor het leergebied burgerschap is een expertgroep (v)so ingericht, die bestaat uit leraren en experts. De leden zijn via een openbare oproep geworven en geselecteerd. Hierbij is gekeken naar: a) doelgroepexpertise; b) een evenwichtige vertegenwoordiging van alle clusters; c) vakexpertise. Bij de inrichting van de expertgroep (v)so is omwille van de werkbaarheid gekozen voor een compacte samenstelling. De leden van de expertgroepen (v)so

vertegenwoordigen verschillende doelgroepen (clusters 1, 2, 3 en 4/ uitstroomprofielen dagbesteding en/of arbeidsmarkt) en hebben kennis van, of affiniteit met, het leergebied burgerschap.

Het doel van de expertgroepen (v)so was om, samen met de SLO-curriculumexperts, te komen tot sets functionele kerndoelen die dekkend zijn voor wat leerlingen in de leergebieden moeten leren, en die passen bij het niveau dat voor leerlingen in de verschillende doelgroepen haalbaar en wenselijk wordt geacht.

In bijlage 2 zijn de leden van de expertgroep (v)so burgerschap opgenomen.

1.3.3 Werkwijze expertgroep (v)so

De leden van de expertgroep (v)so burgerschap zijn samengekomen in vijf bijeenkomsten van drie uur. In deze bijeenkomsten stonden de karakteristiek, het raamwerk en de functionele kerndoelen centraal. Voorafgaand aan de bijeenkomsten kregen de leden tijd om zich voor te bereiden door met behulp van kijkwijzers en richtvragen de door SLO-curriculumexperts geschreven tussenproducten kritisch te bekijken en gebruikte bronnen te lezen, zoals de huidige kerndoelen so zml/mg en vso uitstroomprofiel dagbesteding en arbeidsmarkt, en de geactualiseerde conceptkerndoelen po, onderbouw vo en (v)so). De leden namen aantekeningen mee naar de bijeenkomsten om feedback en suggesties te kunnen geven op de tussenproducten. Na de bijeenkomsten haalden de leden bij hun netwerken input op over thema's en inhouden die belangrijk zijn voor de leerlingen met wie zij werken. Deze thema's en inhouden zijn door SLO-curriculumexperts vervolgens verwerkt in de aan de expertgroep (v)so voorgelegde tussenproducten.

De leden van de expertgroepen (v)so ondersteunen de SLO-curriculumexperts, door:

- het analyseren van de geactualiseerde conceptkarakteristieken po, onderbouw vo en (v)so;
- het signaleren van aandachtspunten uit het leergebied;
- het signaleren van aandachtspunten met betrekking tot doelgroepen;
- het vertalen van aandachtspunten naar verwerking in de karakteristiek en functionele kerndoelen;
- het onder de loep nemen en becommentariëren van de karakteristiek en functionele kerndoelen.

1.3.4 Monitorteam, expertpoule en programmteam

Een belangrijk instrument van het borgen van de kwaliteit is monitoring. Tussenproducten zijn meermaals door analisten van SLO gemonitord op basis van de leerplankundige uitgangspunten en kwaliteitscriteria uit de werkopdracht. Het gaat met name om consistentie in de formulering van karakteristiek en kerndoelen en om de horizontale en verticale samenhang binnen en tussen vak- en leergebieden. De bevindingen uit de interne monitoring zijn benut om gedurende het proces bij te sturen op aspecten uit de werkopdracht.

Vanuit monitoring is bij het ontwikkelen van de functionele kerndoelen meegekeken op het proces en de inhoud van de producten. Zo is gericht aan- en bijgestuurd op de inhoud, formulering en opbouw. Er is gericht feedback gegeven op doelformuleringen, het gebruik van handelingswerkwoorden en het juiste gebruik van beheersings-, ervarings- en aanbodsdoelen in relatie tot de doelgroep. Ook is gekeken of vakoverstijgende elementen goed zijn gewaarborgd. De feedback van monitoring is meegenomen in de verdere ontwikkeling van de karakteristiek en de conceptkerndoelen.

SLO heeft daarnaast een expertpoule bestaande uit curriculumexperts van SLO ingezet om de uitwerking te ondersteunen van inhoudelijke, leergebiedoverstijgende uitgangspunten en kwaliteitseisen uit de werkopdracht: ontwerpruimte, doeldomeinen, kansengelijkheid, diversiteit, geletterdheid, gecijferdheid, LOB, burgerschap en digitale geletterdheid.

De expertpoule heeft twee functies:

- Monitorfunctie: de expertpoule werkt samen met het monitorteam bij het uitvoeren van inhoudelijke analyses en bekijkt of deze leergebiedoverstijgende aspecten goed gewaarborgd zijn in de (tussen)producten.
- Adviesfunctie: de expertpoule is beschikbaar om de teams bij te staan met advies, of om actief te helpen bij het opnemen van leergebiedoverstijgende aspecten.

Essentieel onderdeel van de expertpoule zijn de experts doelformuleringen, die samen met de curriculumexperts nauwlettend hebben bepaald of de doelformuleringen helder, eenduidig en passend zijn.

Monitoring en expertpoule speelden in de ontwikkelfase van de functionele kerndoelen ook een expliciete rol in het versterken van de doelformuleringen.

Het programmamteam keek als verantwoordelijk opdrachtgever mee bij de conceptversies en gaf, vanuit een overkoepelend perspectief, feedback op basis van de uitkomsten van monitoring.

De SLO-curriculumexperts gebruikten de totale opbrengst van de monitoring en het programmamteam om de kwaliteitscriteria en de uiteindelijke opbrengsten aan te scherpen.. Alle input is ook schriftelijk beschikbaar gesteld in de vorm van een monitorrapportage. Deze is gebruikt bij het doorontwikkelen van de karakteristiek, het raamwerk en de functionele kerndoelen.

1.3.5 Leerlingbetrokkenheid

De stem van de leerling is van belang voor de functionele kerndoelen. Om die stem een goede plaats te geven in het proces, heeft SLO een leerlingparticipatiesessie georganiseerd. Daaraan namen leerlingen van drie vso-scholen deel die uitstromen naar dagbesteding of arbeidsmarkt. Ze konden hierbij hun ideeën en ervaringen uiten over de relevantie van burgerschap. In de voorbereiding en uitvoering is samengewerkt met [Stichting Stem van de vso-leerling](#). De reacties van de leerlingen zijn door een betrokken expertgroeplid gerapporteerd aan de andere leden van de expertgroep (v)so burgerschap. De opgehaalde inzichten en perspectieven van de leerlingen dienden als input en validering en zijn meegenomen tijdens het ontwikkelproces.

Een belangrijke opbrengst was de wens van leerlingen om voldoende aandacht te besteden aan diversiteit in termen van overeenkomsten en verschillen (ook in die volgorde). De leerlingen gaven aan dat ze allemaal divers zijn en vroegen zich waarom er zoveel aandacht is voor verschillen. Hierdoor is in de functionele kerndoelen een wijziging in de formuleringen aangebracht door in een uitwerking eerst de overeenkomsten te benoemen en daarna pas de verschillen. Onderwerpen als inspraak, samen beslissen en grenzen aangeven werden door de leerlingen als heel belangrijke inhoudelijke thema's voor burgerschapsonderwijs gezien. Deze thema's komen ook terug in de doelformuleringen. Het onderwerp verdraagzaamheid was niet zo populair bij de leerlingen.

De leerlingenparticipatiesessie vond plaats met zeven vso-leerlingen. Dit waren meestal leerlingen die op hun eigen school ook de leerlingenraad vertegenwoordigen. De volgende vso-scholen waren betrokken:

- Ariane de Ranitz, Utrecht
- Beekdal VSO, Amersfoort
- Mytyschool De Brug, Rotterdam

1.3.6 Fase van beproeven

Met de oplevering van de functionele kerndoelen aan het ministerie van OCW is de ontwikkelfase afgerond. Conform de werkopdracht van het ministerie van OCW worden de functionele kerndoelen vervolgens beproefd in de onderwijspraktijk. De bevinden worden vastgelegd in een rapportage. Het primaire doel van de fase van beproeven is het toetsen van de (verwachte) bruikbaarheid van de functionele kerndoelen voor scholen en leraren. Daarnaast richt deze fase zich op het inventariseren van behoeften, knelpunten en zorgen van het onderwijsveld die een rol kunnen spelen bij de verdere implementatie.

Na het verzamelen van de feedback start een analyseproces waarbij alle opgehaalde feedback zorgvuldig wordt gewogen. Hierbij worden de uitkomsten van de fase van beproeven van de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so ook meegenomen. Na de analysefase wordt bepaald welke functionele kerndoelen aangepast of verhelderd moeten worden om uiteindelijk tot een definitief voorstel te komen. Hierna worden de functionele kerndoelen opgeleverd aan het ministerie van OCW.

1.3.7 Nadere afstemming met de actualisatie kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so burgerschap

Parallel aan de fase van ontwikkelen van de functionele kerndoelen burgerschap liep er ook het traject rondom de afronding van de definitieve conceptkerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so voor burgerschap. Tijdens dit traject is er regelmatig overleg geweest met het ministerie van OCW en de Inspectie over de verhouding tussen de wet Burgerschap en de conceptkerndoelen burgerschap, over de juridische aard van de formulering, en of de conceptkerndoelen ook zo geformuleerd zijn dat er passend toezicht mogelijk is. Dit is vooral belangrijk omdat burgerschap een nieuw, complex en gevoelig leergebied is. Uit deze gesprekken is een aantal nieuwe inzichten naar voren gekomen die ook hebben geleid tot aanpassingen in het raamwerk en de functionele kerndoelen burgerschap.

2. Inhoudelijke toelichting

In dit hoofdstuk lichten we de inhoudelijke keuzes toe die ten grondslag liggen aan de sets functionele kerndoelen. De toelichting is opgezet op basis van de drie onderdelen waaruit de sets bestaan: de karakteristiek, het raamwerk en de functionele kerndoelen. Per onderdeel leggen we de functie en kenmerken uit. Daarna lichten we de keuzes toe, de belangrijkste discussies, hoe is omgegaan met feedback en welke bronnen daarbij betrokken zijn. We betrekken daarbij ook kwaliteitscriteria uit de werkopdracht van het ministerie van OCW.

2.1 Specifieke uitdagingen actualisatie functionele kerndoelen burgerschap

De functionele kerndoelen burgerschap geven antwoord op vooraf gestelde uitdagingen of ontwerpprincipes (Kastelein, Van der Laan en Verbruggen, 2021). Juist leerlingen in het so zml/mb en leerlingen in het vso met uitstroomprofiel dagbesteding of arbeidsmarkt hebben een specifieke onderwijsbehoefte, die ook een duidelijke weerslag moet krijgen op het aangeboden curriculum. De functionele kerndoelen geven richting aan het versterken van het onderwijsaanbod.

Sinds 2006 zijn scholen verplicht om burgerschapsonderwijs aan te bieden en sinds 1 augustus 2021 is de wettelijke verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs van kracht. Over het algemeen hebben scholen, ook die voor (v)so, in de afgelopen jaren ervaringen en inzichten opgedaan over hoe ze burgerschap aanbieden. Toch is er nog weinig zicht op het uitgevoerde curriculum en de kwaliteit en het effect van het huidige burgerschapsonderwijs is nog niet toereikend (Inspectie van het Onderwijs, 2022b).

De aangescherpte wet van augustus 2021 geeft richting aan de school, maar doordat er eigenlijk geen sprake is van een vastomlijnd beoogd curriculum (burgerschapsonderwijs kende nog geen eigen kerndoelen), is er op veel scholen onduidelijkheid over de inhoudelijke eisen. Deze ontwikkelingen maken het essentieel om burgerschap expliciet te verweven in het curriculum en kerndoelen voor het funderend onderwijs te formuleren.

De Startnotitie kerndoelen burgerschap (Kampman et al., 2022) beschrijft curriculaire en inhoudelijke uitdagingen om de kerndoelen burgerschap in een breed curriculum te plaatsen, bijvoorbeeld samenhang met andere leergebieden, verschillen tussen leerlingen en meetbaarheid van burgerschap.

Hieronder beschrijven we welke ontwikkelingen en uitdagingen een rol hebben gespeeld bij het ontwikkelen van functionele kerndoelen voor het leergebied burgerschap.

2.1.1 Beweging naar inclusiever onderwijs

Leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften volgen onderwijs op scholen voor (v)so, maar ook op scholen voor po en vo. In de beweging naar inclusiever onderwijs zijn allerlei varianten van samenwerkingen tussen verschillende scholen mogelijk en vinden individuele leerlingen een eigen plek binnen het onderwijs (Ministerie van OCW, 2023). Leraren kunnen leerlingen in de klas hebben bij wie verschillende sets kerndoelen passen. Een aanvullende uitdaging bij het actualiseren van functionele kerndoelen is dat ze ook moeten aansluiten bij de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so, en vice versa. Een betere aansluiting, maar ook een vergelijkbare structuur, maakt het voor leraren beter mogelijk om de sets tegelijk en naast elkaar te hanteren.

Er zijn op dit moment vijf sets kerndoelen voor het so en vso. Eén van de doelstellingen van de actualisatie is om het aantal sets te verminderen. Dit is in deze actualisatie gedaan door so samen te voegen met po, waarbij het gaat om 'normaal tot moeilijk lerende leerlingen'. Voor vso gaat het om de leerlingen met uitstroomprofiel vervolgonderwijs, die samengevoegd zijn met onderbouw vo. Een klankbordgroep specifieke onderwijsbehoeften heeft tijdens het ontwikkelproces hierop meegekeken. De drie sets functionele kerndoelen voor so zml/mb, vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt kennen een eigen inhoudelijke uitwerking, maar sluiten in opzet en gehanteerde begrippen zoveel mogelijk aan bij de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so, zodat er eenheid is in de kerndoelen voor leerlingen in de leeftijd van 4 tot 20 jaar.

2.1.2 Focus op zelfredzaamheid en praktische bruikbaarheid

Functionele kerndoelen zijn erop gericht leerlingen die vaardigheden, kennis, inzichten en ervaringen op te laten doen die hun zelfredzaamheid bevorderen. Het onderwijs streeft ernaar deze leerlingen vaardigheden te leren waarmee ze zich zo zelfstandig mogelijk kunnen redden op verschillende gebieden. Ze leren doorgaans het meest wanneer het leren gericht is op praktische bruikbaarheid. Het leren vindt plaats in voor hen relevante situaties. Hierbij moet je altijd rekening houden met de zintuiglijke mogelijkheden van en de toegankelijkheid van het leergebied voor de leerlingen. Daarnaast wordt de wereld steeds complexer en neemt de hoeveelheid (digitale) informatie die burgers iedere dag moeten verwerken toe. Ook leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften moeten leren hiermee om te gaan.

2.1.3 Burgerschap beschreven als nieuw leergebied

Hoewel scholen al wel verplicht zijn burgerschapsonderwijs aan te bieden, bestaan er nog geen kerndoelen voor burgerschap. Wel bevatten de huidige sets voor kerndoelen voor het (v)so (2010, 2014) een aantal kerndoelen die een expliciete relatie vertonen met burgerschap; denk aan 'Oriëntatie op jezelf en de wereld' (OJW) en 'Oriëntatie op mens en wereld' (OMW). Het zijn kerndoelen die direct betrekking hebben op het samenleven in en deelnemen aan de Nederlandse democratische en diverse samenleving.

Ook bevatten de leergebiedoverstijgende kerndoelen voor so zml/mg (2010) en vso uitstroomprofiel dagbesteding en uitstroomprofiel arbeidsmarkt (2014) enkele elementen die gericht zijn op het leren omgaan met elkaar en met media en technologische hulpmiddelen (Van der Laan et al., 2021). Deze kerndoelen en relevante elementen zijn meegenomen in het ontwikkelen van de+ functionele kerndoelen burgerschap.

Vanuit deze beginsituatie zijn SLO-curriculumexperts met de expertgroep (v)so burgerschap (bestaande uit leraren en experts) aan de slag gegaan met het ontwikkelen van de functionele kerndoelen burgerschap.

2.2 Toelichting op de karakteristiek

In de karakteristiek voor burgerschap wordt de meest recente visie op het leergebied beschreven.

Aan de totstandkoming van de karakteristiek burgerschap ligt een inventarisatie van belangrijke inhoud en kwesties ten grondslag. De expertgroep (v)so burgerschap heeft een lijst met mogelijke thema's voor de karakteristiek voorgelegd gekregen, die zij op hun beurt hebben voorgelegd aan hun netwerken/collega's. Het doel was om tot een lijst te komen met voor de doelgroep relevante en haalbare burgerschapsthema's die als input dienen voor het beschrijven van de karakteristiek. Uit de inventarisatie kwam naar voren dat de expertgroep (v)so de thema's identiteit, diversiteit en democratische basiswaarden belangrijk vinden voor hun leerlingen.

Met name het thema *identiteit* scoort hoog en dat heeft geresulteerd in een apart domein in het raamwerk met een eigen kerndoel, waarbij het gaat om je identiteit in interactie met de ander (sociale identiteit). Hierbij draait het dus niet om het leren van intrapersonlijke competenties (besef van jezelf, zelfmanagement), maar wel om de interpersoonlijke aspecten van identiteit, namelijk het besef van de ander, het hanteren van relaties en het maken van keuzes (Nieuwelink, 2021).

Diversiteit scoort ook hoog, want het is voor deze leerlingen belangrijk om te leren omgaan met overeenkomsten en verschillen en om te oefenen in het kijken vanuit diverse perspectieven. Het belang van democratische basiswaarden wordt onderschreven, maar moet wel worden aangeboden op een heel basaal niveau.

De door de expertgroep (v)so gekozen belangrijke thema's hebben een duidelijke plek gekregen in de nieuw geschreven karakteristiek en/of in de functionele kerndoelen. Voor zowel het vaststellen van de thema's als het schrijven van deze karakteristiek zijn de volgende bronnen geraadpleegd en geanalyseerd:

- Karakteristiek kerndoelen burgerschap po, onderbouw vo en (v)so (SLO, 2024);
- Startnotitie kerndoelen Burgerschap (Kampman et al., 2022);
- Curriculum.nu (2019);
- Trendanalyse (v)so (Kastelein et al., 2021);
- Trendanalyse burgerschap (Van der Laan & Lodeweges, 2021).

2.2.1 Doeldomeinen

Het funderend onderwijs beoogt een breed onderwijsaanbod voor alle leerlingen. Dat brede aanbod wordt onder andere geborgd door aandacht voor de drie doeldomeinen van onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming (Ağirdağ et al., 2021). In de karakteristiek is beschreven hoe het leergebied burgerschap bijdraagt aan die doeldomeinen, zoals beschreven in de rationale van het funderend onderwijs (Ministerie van OCW, 2021). In goed onderwijs komen de verschillende doeldomeinen voornamelijk samen aan bod. Ook voor burgerschap geldt dat de functionele kerndoelen bijdragen aan meerdere doeldomeinen tegelijkertijd en dat de doeldomeinen ook niet helemaal te scheiden zijn. Toch beschrijven we hieronder, zo goed mogelijk, de bijdrage van het leergebied burgerschap aan de afzonderlijke doeldomeinen voor de doelgroepen in het so zml/mb, vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt.

In de functionele kerndoelen burgerschap moeten de verschillende functies van de doeldomeinen in een doordachte balans tot hun recht komen, waarbij het gaat om toekomstbestendig leren in het kader van zelfredzaamheid. Het gaat bij elk van de drie doeldomeinen om het verwerven van de vaardigheden die nodig zijn om als burger te functioneren in een diverse en democratische samenleving.

Burgerschap levert voor de diverse doelgroepen in het so en vso een bijdrage aan **kwalificatie**, waar het gaat om voor de doelgroep relevante en haalbare democratische en maatschappelijke kennis en vaardigheden, waarmee

leerlingen ervaringen opdoen en oefenen in dagelijkse situaties; thuis, op school en buiten school (dagbesteding, arbeidsmarkt). De functionele kerndoelen burgerschap zetten in op het verkennen, ervaren en toepassen van deze democratische en maatschappelijke kennis en vaardigheden. Het onderwijs voor zml/mb-leerlingen in het so en leerlingen in vso uitstroomprofiel dagbesteding en uitstroomprofiel arbeidsmarkt, streeft ernaar dat de leerlingen zoveel mogelijk ervaringen meenemen naar hun plek in de democratische en diverse samenleving en alle andere maatschappelijke rollen die ze later in hun leven vervullen.

Burgerschap draagt bij aan **socialisatie**: leerlingen leren respectvol met elkaar om te gaan in een diverse samenleving en leren over democratische basiswaarden, gewoonten en gebruiken. Ze maken ook kennis met verschillende vormen van maatschappelijke en democratische betrokkenheid. Waar mogelijk en passend bij hun ontwikkeling, leren ze daarbij ook actief deel te nemen aan en tonen betrokkenheid bij inspraak in de diverse en democratische samenleving.

Burgerschap draagt bij aan de **persoonsvorming** van de leerling. Door identiteit en diversiteit bespreekbaar te maken, ontwikkelt de leerling hoe hij of zij zich kan verhouden tot diens eigen afkomst en verschillende groepen in de samenleving. De leerling verkent de eigen identiteit, waarden en grenzen en persoonlijke keuzes over hoe hij of zij wil bijdragen aan de diverse en democratische samenleving (en hoe die samenleving een bijdrage levert aan zijn of haar persoonsvorming), passend bij de eigen mogelijkheden.

2.2.2 Interne samenhang van het leergebied

Bij het leergebied burgerschap gaat het om een samenhangend geheel van ervaringen, vaardigheden en kennis binnen de domeinen *sociale identiteit* en *samenleving en democratie*. Het ontdekken wie je bent (identiteit) en je verhouden tot een ander is voor deze leerlingen een voorwaarde bij het leren over burgerschap. Het helpt ze om inzicht te krijgen in de burgerschapsthema's rondom diversiteit en democratie. Identiteit en diversiteit hangen ook met elkaar samen, want door over je sociale identiteit (kerndoel 1) en de diverse samenleving (kerndoel 2) te leren, leert de leerling hoe die zich tot de eigen afkomst en verschillende groepen in de samenleving kan verhouden. En hoe die zich bewust wordt van eigen kwaliteiten, voorkeuren en mogelijkheden voor democratische en maatschappelijke betrokkenheid (kerndoelen 4 en 5). Waarbij het leren omgaan met de democratische basiswaarden het fundament is (kerndoel 3).

In de karakteristiek is tevens de doorlopende lijn van so naar vso beschreven. Dit is gedaan door de verschillen tussen leerlingen in ontwikkeling te

benadrukken en voor het so te werken vanuit een basis aansluitend bij de eigen ontwikkeling. In het vso wordt deze basis uitgebreid door het onderhouden, verbreden en verdiepen van burgerschapskennis en -vaardigheden passend bij de domeinen wonen, werken en vrije tijd.

2.2.3 Externe samenhang van het leergebied

Kerdoelen burgerschap in een eigen leergebied geven het onderwijsveld duidelijkheid over de kern van burgerschap in termen van kennis, vaardigheden en houdingen. Het geeft burgerschap een gemeenschappelijke taal en geeft richting aan het door scholen uitgevoerde curriculum.

Het Model onderwijsaanbod (Bron, 2019) onderscheidt vier mogelijkheden waarbinnen je burgerschapsonderwijs kunt vormgeven:

- vakken of leergebieden
- vakoverstijgende aanpakken en projecten
- schoolomgeving: wijk en samenleving
- pedagogisch schoolklimaat

Figuur 1: Plaatsen voor burgerschap in het curriculum.

In de karakteristiek worden verschillende raakvlakken van burgerschap met andere leergebieden beschreven. De conceptkerndoelen burgerschap krijgen vorm, invulling en betekenis binnen de leergebieden Nederlands, mens en maatschappij, mens en natuur, digitale geletterdheid, rekenen en wiskunde, kunst en cultuur, en bewegen en sport.

Samenhang tussen burgerschap en andere leergebieden is er van beide kanten. Burgerschap is van belang bij het leren in andere leergebieden, en andere leergebieden bieden de mogelijkheid om de basis van burgerschap betekenis te geven, onder meer door het oefenen van burgerschapsvaardigheden in verschillende contexten met de school als oefenplaats. In dit kader zijn in de karakteristiek ook de praktijkvakken benoemd die scholen aanbieden, omdat in

deze vakken de toepassing van burgerschap een goede plek kan krijgen. Bij koken hebben leerlingen bijvoorbeeld kennis, inzicht en vaardigheden nodig over omgaan met afspraken, regels en materialen.

2.2.4 Burgerschap voor leerlingen in het so zml/mb en vso dagbesteding en arbeidsmarkt

In de karakteristiek worden de beperkingen en mogelijkheden van leerlingen beschreven die invloed kunnen hebben op het leren in het leergebied burgerschap. De expertgroep (v)so heeft ingebracht dat het hier vooral gaat om aansluiten bij hun zintuiglijke en communicatieve mogelijkheden en het rekening houden met de mate waarin zij zich kunnen verplaatsen in een ander. Het gaat daarbij ook om uitdagingen die ze kunnen ervaren bij het respectvol communiceren met anderen, het formuleren van een mening of het bespreken van maatschappelijke thema's.

2.3 Toelichting op het raamwerk

De functionele kerndoelen van het leergebied burgerschap zijn verdeeld over de domeinen *sociale identiteit* en *samenleving en democratie*. In deze paragraaf wordt toegelicht welke keuzes hieraan ten grondslag liggen. Om te komen tot een raamwerk voor de functionele kerndoelen burgerschap zijn het raamwerk bij de conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so (SLO, 2024) en dat van de definitieve conceptkerndoelen (SLO, 2025, *in ontwikkeling*) als uitgangspunt gebruikt.

Aansluiting bij raamwerk po, onderbouw vo en (v)so

Er is, in het kader van inclusiever onderwijs, bewust gekozen voor aansluiting bij het raamwerk van de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so. Dit om de doorlopende leerlijn in het leergebied burgerschap te waarborgen.

Het raamwerk voor de functionele kerndoelen burgerschap is dus nagenoeg gelijk aan het raamwerk voor po, onderbouw vo en (v)so. Er gelden twee uitzonderingen: allereerst is er voor de functionele kerndoelen burgerschap een domein toegevoegd, namelijk het domein *sociale identiteit*. Het gaat het om het bewust worden van je identiteit, die mede gevormd wordt door interacties met de ander. Dit is een voorwaarde om inzicht te krijgen in diversiteit en democratie. Dit domein komt voorafgaand aan het domein *samenleving en democratie*. De conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so kent het domein *samenleving en democratie* wel, maar het domein *sociale identiteit* niet. In dat raamwerk is 'identiteit' ondergebracht bij het kerndoel over de diverse samenleving ('Het gaat hierbij om').

Daarnaast is bij de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so, het kerndoel 1 (oefenplaats voor democratisch en maatschappelijk handelen) niet overgenomen. Deze inhouden zijn bij het raamwerk van de functionele kerndoelen elders ondergebracht. In bijlage 1 zijn de verschillen en overeenkomsten overzichtelijk naast elkaar gezet.

Toelichting bij de domeinen

De functionele kerndoelen van het leergebied burgerschap zijn verdeeld over de twee domeinen: *sociale identiteit* en *samenleving en democratie*. In deze paragraaf wordt toegelicht welke keuzes hieraan ten grondslag liggen.

Domein A sociale identiteit

Binnen het domein *sociale identiteit* gaat het om het bewust worden van de (sociale) identiteit, die mede gevormd wordt in interactie met de ander en de rol die je in de samenleving zult gaan vervullen. De school biedt daarvoor een veilige omgeving, waarin leerlingen de mogelijkheid krijgen zich te ontwikkelen tot zo zelfstandig mogelijke individuen in relatie tot hun plek in de samenleving. Het gaat erom dat ze zich oriënteren op wat hun waarden en grenzen zijn en hoe die kunnen overeenkomen of verschillen met die van anderen. Zo ervaren ze hoe ze zich vanuit hun eigen identiteit kunnen verhouden tot diverse groepen in de samenleving. Dit domein wordt als voorwaarde en startpunt gezien voor het kunnen leren over democratie en het verkrijgen van inzicht in diversiteit. In het kader van zelfvertrouwen, zelfredzaamheid en inzicht in eigen kunnen is dit domein van belang voor het onderwijs aan leerlingen in het so zml/mb en vso uitstroomprofielen dagbesteding en arbeidsmarkt. Vandaar dat dit als eerste domein in het raamwerk is gepresenteerd.

Domein B samenleving en democratie

Binnen het domein *samenleving en democratie* zorgt de school voor een omgeving die de respectvolle omgang van leerlingen met de diverse samenleving stimuleert. De school is een oefenplaats waarin ze leren over overeenkomende en verschillende perspectieven en hoe ze hier respectvol mee om kunnen gaan. Daarnaast stimuleert de school een omgeving waarin elke vorm van discriminatie wordt tegengegaan. Het gaat daarbij ook om het bieden van ruimte aan leerlingen, zodat zij kunnen oefenen met de democratische basiswaarden: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit in alledaagse situaties en praktische contexten. Met aandacht voor het belang van de grondwet en kinder- en mensenrechten. Leerlingen verkennen hoe ze, passend bij hun mogelijkheden, wensen en behoeftes, zelf of samen, democratisch kunnen handelen. Ze verkennen hun mogelijkheden om maatschappelijk betrokken te kunnen zijn bij de samenleving. Ook verkennen leerlingen binnen dit domein maatschappelijke vraagstukken. Ze leren nadenken over actuele onderwerpen

en ontdekken hoe ze, op basis van kennis, een eigen mening kunnen vormen en hoe ze hierover in gesprek kunnen gaan met anderen, met respect voor verschillende standpunten.

2.4 Toelichting op de functionele kerndoelen

De functionele kerndoelen burgerschap zijn op drie niveaus beschreven:

- voor leerlingen die zeer moeilijk leren en leerlingen met een meervoudige beperking;
- voor leerlingen die uitstromen naar dagbesteding;
- voor leerlingen die uitstromen naar arbeidsmarkt.

Kerndoelen zijn de inhoudelijke doelstellingen voor het onderwijsprogramma, en scholen moeten het onderwijs zo inrichten dat ze op een doelgerichte en samenhangende manier aan deze doelen werken. Er is echter geen verplichting om alle kerndoelen op leerlingniveau te behalen. Het kan namelijk zijn dat een leerling niet alle kerndoelen behaalt. In zulke gevallen kan de school afwijken van de kerndoelen. Dit moet worden vastgelegd in het ontwikkelingsperspectief (OPP) van de leerling, voor wie vervangende doelen worden opgesteld.

De functionele kerndoelen beschrijven voor so- en vso-scholen wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en wat leerlingen moeten kennen, kunnen en hebben ervaren. We hebben gekozen om de functionele kerndoelen te beschrijven vanuit hoge verwachtingen. Ze zijn het uitgangspunt voor het inrichten van het onderwijsprogramma, maar gelden als 'na te streven inhoudelijke doelstellingen', waarbij het aan de school is om te beoordelen welk doel passend, haalbaar en uitdagend genoeg is voor een leerling.

2.4.1 Keuzes in inhoud en opbouw

Om te komen tot de sets functionele kerndoelen zijn allereerst vakinhoudelijke keuzes gemaakt: welke inhouden vormen de kern van het leergebied en moeten een plek krijgen in de functionele kerndoelen?

Bij formulering van de functionele kerndoelen zijn deze bronnen op de volgende manier gebruikt:

- integraal overnemen van domeinen en doelen;
- weglaten van (onderdelen van) doelen die niet passend zijn voor de doelgroep;
- verder of anders uitwerken van doelen, zodat ze bij de doelgroepen passen;

- aanpassen van formuleringen, zodat deze beter aansluiten op de doelgroepen;
- waar nodig toevoegen van nieuwe inhoud.

De leden van de expertgroep (v)so hebben meegedacht over bovenstaande punten en hebben hierbij hun netwerk geraadpleegd. In deze paragraaf zullen een aantal belangrijke onderliggende inzichten worden beschreven die bij de totstandkoming van deze keuzes een rol hebben gespeeld. Daarna zijn deze keuzes ook voorgelegd aan curriculumexperts burgerschap bij SLO, zodat het geheel aan domeinen, doelen en verdere uitwerkingen en formuleringen ook vakinhoudelijk een geheel vormt.

Toelichting op keuzes in functionele kerndoelen

Hieronder lees je een korte toelichting op de besproken thema's en kwesties en op de gemaakte keuzes in de functionele kerndoelen burgerschap.

De functionele kerndoelen starten met twee aanbodsdoelen, één over jezelf en de ander en één rondom leren omgaan met de diverse samenleving. Hiervoor is gekozen omdat bij aanbodsdoelen de school verantwoordelijk wordt gemaakt om hier aanbod op te generen, maar niet verantwoordelijk kan worden gesteld voor de uitkomst per leerling. Na deze twee aanbodsdoelen volgen er drie ervaringsdoelen waarbij juist een inspanning van de leerling verwacht wordt.

Er is gekozen om het raamwerk te starten met de doelen die inhoudelijk met elkaar samenhangen: sociale identiteit (kerndoel 1) en diverse samenleving (kerndoel 2). Deze zijn nauw met elkaar verbonden en bouwen op elkaar voort. Inzicht in de eigen identiteit helpt om je zelf leren te verhouden tot de ander en tot de diverse samenleving. Kerndoelen 4 (democratische betrokkenheid) en 5 (maatschappelijke betrokkenheid) gaan in op het democratisch en maatschappelijk handelen van de leerlingen, waarbij kerndoel 3 (democratische basiswaarden) het fundament vormt en dus voorafgaand aan de kerndoelen 4 en 5 aan de orde komt.

Kerndoel 1. Jezelf en de ander

Bij dit kerndoel binnen het domein *sociale identiteit* biedt de school een veilige omgeving, waarin leerlingen ontdekken wie ze zijn (identiteit) en hoe ze zich kunnen verhouden tot diverse groepsidentiteiten in de samenleving. Het gaat om een omgeving waarin er aandacht is voor het bespreken van persoonlijke identiteit, de eigen perspectieven en ervaringen en hoe die kunnen overeenkomen en verschillen met die van andere leerlingen.

Kerdoel 2. Diverse samenleving

Bij dit kerndoel gaat het erom dat de school zorgt voor een omgeving die de respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving stimuleert. De school is een oefenplaats waarin leerlingen overeenkomende en verschillende perspectieven ontdekken. Ook stimuleert de school een omgeving waarin elke vorm van discriminatie wordt tegengegaan.

Kerdoel 3. Democratische basiswaarden

Bij dit kerndoel gaat het erom dat de leerling leert over democratische basiswaarden en dat deze betekenis krijgen door ermee te oefenen in alledaagse situaties en praktische contexten. Bij dit doel wordt er ook aandacht gegeven aan het belang van de grondwet en kinder- en mensenrechten ter bescherming van de basiswaarden. Een beheersingsdoel over democratische basiswaarden vraagt om inzicht en conceptuele kennis. De expertgroepleden (v)so twijfelden aan de haalbaarheid van zo'n beheersingsdoel voor deze doelgroepen. Daarom is gekozen dat dit doel een ervaringsdoel is, zodat het past bij de ontwikkeling en mogelijkheden van de doelgroepen.

Kerdoel 4. Democratische betrokkenheid

Bij dit kerndoel gaat het om het opdoen van ervaringen en het kennismaken met verschillende vormen van participatie in een democratie. Het ervaringsdoel is gericht op het verkennen van mogelijkheden om, zelf of samen met anderen, democratisch betrokken te kunnen zijn. De expertgroep (v)so vond het erg belangrijk dat democratische betrokkenheid ook samen met anderen vormgegeven kan worden. Voor deze leerlingen is het niet altijd vanzelfsprekend dat ze zelfstandig hun eigen democratische betrokkenheid kunnen vormgeven.

Kerdoel 5. Maatschappelijke betrokkenheid

Bij dit kerndoel gaat het om het kunnen deelnemen aan de samenleving. Leerlingen ontdekken dat samenleven zich in hun eigen leefwereld afspeelt, maar ook daarbuiten. Ze verkennen de mogelijkheden hoe ze betrokken kunnen zijn bij die samenleving. En ze verkennen het belang van maatschappelijke organisaties en voorzieningen. Dit doel is een ervaringsdoel waarbij hun eigen kennis en vaardigheden over maatschappelijk handelen leren vergroten, waardoor ze leren dat ze invloed hebben op hun omgeving (en andersom). Ook gaat het hier om het bespreken van maatschappelijke kwesties en vraagstukken: leerlingen worden aangemoedigd om vanuit hun eigen opvattingen en idealen een mening te vormen.

2.4.2 Aanbod, beheersing en ervaring

De inhouden van het leergebied burgerschap zijn beschreven in aanbods-, ervarings- of beheersingsdoelen (zie paragraaf 1.2.4).

Het leergebied burgerschap kent geen afzonderlijke beheersingsdoelen. Het gaat bij burgerschap niet over of leerlingen (kwalificerende) leeropbrengsten realiseren, of om het bereiken van kennis en vaardigheden op een bepaald niveau.

In de sets functionele kerndoelen burgerschap zijn twee **aanbodsdoelen** geformuleerd, waarbij niet de leerling, maar de school de actor is. Deze doelen vormen de verbinding tussen de karakteristiek van het leergebied en de functionele kerndoelen. Een voorbeeld hiervan is functioneel kerndoel 1: *De school draagt bij aan de sociale identiteit van leerlingen.*

De meeste doelen die opgenomen zijn in de sets functionele kerndoelen zijn **ervaringsdoelen**. Ze zijn te herkennen aan het handelingswerkwoord 'verkennen', zoals functioneel kerndoel 5: *De leerling verkent* De leerling oriënteert zich op verschillende mogelijkheden om betrokken te zijn bij de samenleving. De ervaringsdoelen geven leerlingen de kans om rijke ervaringen op te doen, ongeacht de ervaringen die ze buiten school opdoen. De ervaring is het doel en vraagt om een inspanning van de leerling.

2.4.3 Besproken kwesties

Tijdens het ontwikkelproces is veelvuldig gediscussieerd met de expertgroep (v)so burgerschap, het onderwijsveld en de vaksectie burgerschap bij SLO. Inhoudelijke kwesties die bij de ontwikkeling van de kerndoelen po, vo en (v)so voor burgerschap zijn bediscussieerd, zijn hierin ook meegenomen en er is op voortgebouwd. In deze paragraaf beschrijven we de grootste kwesties die tijdens het proces aan de orde zijn geweest.

In het raamwerk en de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so zijn bepaalde werkwoorden gebruikt bij de kerndoelformulering. De expertgroep heeft erover nagedacht of die relevant zijn voor de functionele kerndoelen. Het gaat dan om werkwoorden als *vormgeven, bijdragen, reflecteren*. Deze werkwoorden kunnen een uitdaging vormen en daarom is er gezocht naar meer passende werkwoorden op een basaal niveau, aansluitend bij de persoonlijke mogelijkheden van deze leerlingen en gericht op hun zelfredzaamheid.

Met de expertgroepleden (v)so is uitvoerig gesproken over de haalbaarheid van het **vormgeven** van de maatschappelijke betrokkenheid. Voor leerlingen in het so zml/mb en vso dagbesteding en arbeidsmarkt is het vormgeven van het

eigen handelen en betrokkenheid lastig, zeker omdat het ook van je vraagt dat je dat zonder ondersteuning en zelfstandig zou moeten kunnen beheersen. Het lijkt passender om te spreken over `betrokken zijn` bij de samenleving.

Daarnaast vroegen de expertgroepleden (v)so zich ook af in hoeverre deze leerlingen **zelf kunnen bijdragen** aan de samenleving? Wat zijn realistische verwachtingen van bijdrages die zij zelf kunnen vormgeven in relatie tot de maatschappij? Hiervoor geldt dezelfde uitdaging als bij het vormgeven van je eigen handelen en betrokkenheid. Uiteindelijk is ook hier gekozen voor `betrokken zijn` bij de samenleving. Betrokkenheid moet niet alleen worden ingevuld door het enkel laten deelnemen van leerlingen aan de samenleving, want dat is eenrichtingsverkeer van jezelf naar de maatschappij. Betrokkenheid gaat twee kanten op: vanuit de leerling naar de samenleving en vanuit de samenleving naar de leerling. Voor deze doelgroep is deze wederzijdse betrokkenheid belangrijk om te noemen.

Type doelen

Met de expertgroep (v)so is ook uitgebreid gesproken over welke van de te formuleren kerndoelen passend zijn als aanbodsdoel en welke als ervaringsdoel. Samen hebben we ons verdiept in de verschillen tussen deze type kerndoelen (Sol et al, 2024). De consequenties van het verschil hebben we besproken tijdens de bijeenkomsten. We zijn gekomen tot twee aanbodsdoelen en drie ervaringsdoelen, zoals toegelicht in 2.4.1.

Doorlopende leerlijn

Anders dan bij de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so (uitstroomprofiel vervolgonderwijs) gaan de functionele kerndoelen uit van een voor de doelgroep na te streven basis. In de praktijk gaat het om een beredeneerd en haalbaar aanbod met passende doelstellingen op het niveau van de leerling. In het so zml/mb wordt uitgegaan van een brede doelgroep waarop de doelen zijn geformuleerd, zodat de leerlingen kunnen doorstromen naar twee uitstroomprofielen in het vso, namelijk dagbesteding en arbeidsmarkt. Bij het vaststellen van een beredeneerd aanbod is het hanteren van hoge verwachtingen belangrijk.

De functionele kerndoelen sluiten in het kader van inclusief onderwijs aan bij de definitieve conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so (SLO, 2024, 2025 *in ontwikkeling*). Zo wordt het makkelijker om deze twee sets kerndoelen binnen een groep naast elkaar te gebruiken.

2.4.4 Aandacht voor samenhang

Tot slot is de samenhang met thema's en andere leergebieden geëxpliciteerd. Zo is er, met name voor vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt, een duidelijke link gelegd met de domeinen wonen, vrije tijd en burgerschap. Hieronder vallen ook de praktijkvakken. Voor het uitstroomprofiel arbeidsmarkt is daarnaast een duidelijke link gelegd met het werken, de stages en LOB. De sociaal-emotionele ontwikkeling neemt voor de doelgroepen een belangrijke plek in binnen het onderwijs.

2.5 Toelichting op leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen

De werkopdracht noemt een aantal kwaliteitseisen die in de functionele kerndoelen terug moeten komen. In eerdere paragrafen is een deel daarvan al aan de orde geweest, namelijk de doeldomeinen, ontwerpruimte en opbouw van de doelen. De overige kwaliteitseisen volgen hieronder.

2.5.1 Verbindende vaardigheden

Bij de kerndoelen hanteren we de volgende definitie van vaardigheden: *een vaardigheid is een vermogen om door middel van denken en handelen op basis van bepaalde kennis problemen op te lossen of taken adequaat uit te voeren*. Vaardigheden zijn dus altijd gebaseerd op kennis. Dat betekent dat vak- of leergebiedvaardigheden zijn gebaseerd op vak- of leergebiedkennis.

Niet alle vaardigheden zijn uniek voor één leergebied. Deze vaardigheden noemen we dan ook geen vakvaardigheden, maar verbindende vaardigheden. In de functionele kerndoelen voor burgerschap zijn ook verbindende vaardigheden opgenomen. Van de verschillende categorieën verbindende vaardigheden gaat het met name om:

1. leervoorwaardelijke vaardigheden
 - a. sociaal handelen
 - b. leren leren
 - c. samenwerken
2. denkvaardigheden
 - a. analytisch denken
 - b. kritisch denken
 - c. creatief denken
3. samengestelde vaardigheden
 - a. onderzoeken
 - b. ontwerpen
 - c. loopbaanvaardigheden

Ook binnen het leergebied burgerschap vergroten en versterken leerlingen verbindende vaardigheden, zoals **de leervoorwaardelijke vaardigheden**. Zo ontdekken leerlingen overeenkomsten en verschillen met anderen en ervaren hoe ze zich vanuit hun eigen identiteit kunnen verhouden tot diverse groepen in de samenleving. Daarnaast leren ze bijvoorbeeld omgaan en samenwerken met anderen om democratisch handelen te ervaren of samen invloed uit te oefenen. Deze aspecten van sociaal handelen en samenwerken zijn een belangrijke voorwaarde voor burgerschapsonderwijs.

In het leergebied burgerschap ontwikkelen leerlingen **denkvaardigheden**. Ze leren het belang verkennen van democratische basiswaarden (kerndoel 3) en van maatschappelijke organisaties (kerndoel 5). Daarnaast leren ze taken, rollen, plichten en rechten van jezelf en de ander (ook kerndoel 5) te verkennen. In beperkte mate leren ze kritisch denken, bijvoorbeeld bij het bespreken van maatschappelijke vraagstukken en het leren over democratische basiswaarden in relatie tot de grondwet. Kritisch denken vraagt om inzicht in het eigen leerproces. Dat lijkt voor veel leerlingen in deze doelgroepen niet te passen bij het leerpotentieel. Daarom is kritisch denken niet expliciet in de functionele kerndoelen opgenomen. Voor creatief denken is er impliciet ruimte in kerndoelen 4 en 5, waarin leerlingen de mogelijkheden voor democratische en maatschappelijke betrokkenheid en hun eigen inbreng daarbij verkennen.

Ook ontwikkelen leerlingen **samengestelde vaardigheden** door verschillen en overeenkomsten in perspectieven en ervaringen te verkennen en na te gaan welke mogelijkheden er zijn om democratisch te handelen en maatschappelijk betrokken te zijn.

2.5.2 Diversiteit

In de functionele kerndoelen is er aandacht voor diversiteit. De doelgroep waarvoor deze kerndoelen bedoeld zijn, is zeer divers. De kerndoelen houden ruimte voor deze verschillen tussen leerlingen, en daarmee ook voor diversiteit.

De expertgroep (v)so was zich zeer bewust van het thema diversiteit. Diversiteit is op meerdere niveaus van belang binnen burgerschap. De diverse samenleving ligt aan de basis van de inrichting van de democratische rechtsstaat en diversiteit op het niveau van groepen en individuen is overal zichtbaar in de samenleving en is een belangrijk thema binnen scholen.

Scholen moeten volgens de aangescherpte burgerschapswet van 2021 beschrijven hoe ze met hun leerlingen werken aan de sociale en maatschappelijke competenties die nodig zijn om te functioneren in een pluriforme, democratische samenleving (Wet verduidelijking

burgerschapsopdracht, artikel b, 2021). Daarnaast moeten scholen aandacht voor en kennis van soorten diversiteit op het niveau van groepen en individuen borgen en acceptatie daarvan te bevorderen (Wet verduidelijking burgerschapsopdracht, artikel c, 2021).

In de karakteristiek en de functionele kerndoelen burgerschap komt omgaan met diversiteit duidelijk terug. Bij het hanteren van begrippen wordt rekening gehouden met verschillende perspectieven en erkennen de formuleringen in de kerndoelen de diversiteit in de samenleving. Er is dus een kerndoel geformuleerd over diversiteit om het belang ervan te onderstrepen, met aandacht voor het bestaan van verschillende perspectieven en diversiteit. De school biedt een omgeving waarin leerlingen leren over overeenkomende en verschillende perspectieven. De school stimuleert een omgeving waarin elke vorm van discriminatie wordt tegengegaan. Leerlingen begrijpen dat waarden en normen bij anderen anders kunnen zijn en hoe ze daar respectvol mee om kunnen gaan. Het is noodzakelijk dat alle betrokkenen in de school aandacht hebben voor diverse en inclusieve omgangsvormen en een onderwijsaanbod.

2.5.3 Inclusiviteit

Burgerschapsonderwijs en een burgerschapscurriculum kunnen bijdragen aan het bestrijden van kansenongelijkheid. Het moet leerlingen stimuleren om bewust met elkaar om te gaan, samen te leren, leren om te gaan met diversiteit en onderlinge verschillen te accepteren (Van der Laan & Lodeweges, 2021).

Het is een algemeen geaccepteerde gedachte dat burgerschapsonderwijs kan bijdragen aan het bestrijden van deze verschillen (Kampman, 2022). Vanuit dit idee heeft het team in de karakteristiek en de doelbeschrijvingen op verschillende plekken aandacht gevraagd voor inclusie. Met name in conceptkerndoel 2 over diversiteit is dit zichtbaar door aandacht voor mensen met een beperking en discriminerend of stereotyperend gedrag.

Bij alle functionele kerndoelen is het mogelijk om gedifferentieerde inhouden aan te bieden. De doelzinnen en uitwerkingen zijn daarom wat algemener geformuleerd, zodat er verschillende inhouden onder kunnen vallen. De functionele kerndoelen zijn zo geformuleerd dat ze ook voor leerlingen met een meervoudige beperking als streefdoelen (1.2.1) kunnen gelden. Daarom is vermeden om uitsluitende formuleringen in de doelzinnen te gebruiken, rekening houdend met verschillende (zintuiglijke) mogelijkheden.

2.5.4 Taaldenkfuncties

Er wordt gesproken van taaldenkfuncties wanneer je taal gebruikt om denkstappen onder woorden te brengen. Bijvoorbeeld om te beschrijven of

benoemen (eenvoudigere taaldenkfuncties), of om te vergelijken, redeneren of concluderen (meer complexe taaldenkfuncties). Bij deze doelgroep zijn met name de eenvoudigere taaldenkfuncties het meest passend.

Taaldenkfuncties worden beschreven door een specifieke set aan handelingswerkwoorden: werkwoorden die een handeling uitdrukken die een talig en cognitief aspect in zich dragen, zoals verklaren, benoemen en vergelijken. Deze handelingswerkwoorden geven aan welke denkstappen leerlingen uitvoeren en hoe die denkstappen als handelingen zichtbaar worden in hun taalgebruik.

In essentie moeten de functionele kerndoelen burgerschap bij leerlingen het gevoel kunnen oproepen dat zij iets kunnen betekenen voor de samenleving, dat zij kunnen deelnemen, dat hun bijdrage ertoe doet en dat zij de samenleving mede vorm kunnen geven. Dit vraagt oefening, ervaringen opdoen en het vergroten van het democratisch zelfvertrouwen.

Dit is terug te zien in de gekozen handelingswerkwoorden:

- ervaring opdoen met het handelen naar democratische basiswaarden;
- verkennen van mogelijkheden om democratisch te handelen;
- oriënteren op het belang van maatschappelijke voorzieningen en organisaties.

2.5.5 Loopbaanontwikkeling en -begeleiding (LOB)

Om richting en sturing te kunnen geven aan de eigen loopbaan, is het van belang dat leerlingen een goed zelfbeeld ontwikkelen. Leerlingen moeten zelf ontdekken waar hun talenten, eigenschappen en interesses liggen. Dit proces vindt plaats in interactie met de omgeving; leerlingen doen die ontdekkingen door in of buiten de schoolse situatie ervaringen op te doen en het gesprek hierover aan te gaan. Omdat leerlingen in de gelegenheid moeten zijn om in dialoog te treden met een breed netwerk (Kuijpers & Scheerens, 2006), is het belangrijk dat ze daar toegang toe hebben. In het kader van kansengelijkheid is het daarom belangrijk om LOB in het curriculum te verankeren, om ook leerlingen die niet van huis uit beschikken over zo'n netwerk daar toegang toe te verschaffen.

LOB wordt vaak uitgewerkt in vijf competenties (Kuijpers, 2003):

- Kwaliteitenreflectie: wat kan ik het beste en hoe weet ik dat?
- Motievenreflectie: waar ga en sta ik voor en waarom dan?
- Werkexploratie: waar ben ik het meest op mijn plek en waarom daar?

- Loopbaansturing: hoe bereik ik mijn doel en waarom zo?
- Netwerken: wie kan mij helpen mijn doel te bereiken en waarom die mensen?

Het is van belang dat leerlingen verbanden kunnen leggen met hun motieven en kwaliteiten en de wereld om hen heen. Wat hen drijft als persoon hangt samen met hun normen en waarden. Bij burgerschapsonderwijs leren leerlingen hoe ze zich vanuit hun eigen normen en waarden verhouden tot de samenleving en democratische basiswaarden. Motievenreflectie vormt dan ook een belangrijk onderdeel binnen de functionele kerndoelen burgerschap. Hiervoor is in de functionele kerndoelen aandacht door het verkennen van de eigen identiteit in relatie tot anderen (kerndoel 1), maar ook in relatie tot democratische basiswaarden (kerndoel 3). Leerlingen worden zich ervan bewust dat ze op ervaringen terugkijken vanuit hun eigen perspectief, culturele achtergrond, normen en waarden (Eccles & Wigfield, 2002).

Burgerschapsonderwijs en burgerschapsactiviteiten bieden veel mogelijkheden tot kwaliteitenreflectie, werkexploratie, loopbaansturing en netwerken. In kerndoel 1 worden leerlingen zich bewust van hun kwaliteiten en talenten en hoe ze deze kunnen inzetten om bij te dragen aan de samenleving. Zo is er in kerndoel 5 aandacht voor het verkennen van de eigen mogelijkheden tot maatschappelijke betrokkenheid.

Als onderdeel van dit kerndoel verkennen leerlingen mogelijkheden voor hun eigen bijdrage aan de samenleving in dagelijkse situaties (kwaliteitenreflectie) en maken ze vanuit hun eigen motieven afwegingen om hun maatschappelijke betrokkenheid verder vorm te geven (motievenreflectie). Door bijvoorbeeld te verkennen welke maatschappelijke organisaties het beste aansluiten bij hun alledaagse situaties, oriënteren ze zich op waar ze het beste tot hun recht komen, en verbreden en verdiepen ze hun werkbeeld (werkexploratie). Het afwegen van je mogelijkheden voor maatschappelijk handelen en vervolgstappen (hoe bereik ik mijn doel?) kan worden gezien als onderdeel van loopbaansturing. In dit proces kunnen leerlingen hun netwerk gebruiken, of ze worden geholpen door de school (netwerken).

Door burgerschapsactiviteiten kunnen scholen leerlingen in contact laten komen met beroepsbeoefenaars. Door bijvoorbeeld gastsprekers uit te nodigen of excursies te organiseren, of door leerlingen te laten deelnemen aan educatieve simulaties, kunnen ze hun interesses verkennen en vergroten ze hun concrete beroepskennis en netwerk. Dit is vooral passend voor de leerlingen in het vso.

Tot slot kan ook het verkennen van mogelijkheden om democratisch te handelen (kerndoel 4) loopbaanontwikkeling stimuleren, omdat leerlingen ervaringen opdoen om te kunnen bijdragen aan besluitvorming in de schoolomgeving. Ervaringen met besluitvormingsprocessen en de reflectie hierop dragen bij aan de ontwikkeling van relevante vaardigheden die belangrijk zijn voor het vinden van een passende plek in de samenleving, nu en in de toekomst.

3. Slotopmerkingen en adviezen

3.1 Impuls voor het leergebied

Alle leerlingen hebben recht op goed onderwijs. Onderwijs dat hen helpt in hun ontwikkeling. Ook wanneer je als leerling zeer moeilijk leert of een meervoudige beperking hebt. Wat moet je kennen, kunnen en hebben ervaren in de onderwijsperiode om actief mee te doen in de samenleving? Wat moet je hebben geleerd voor een goede voorbereiding op passend werk of dagbesteding? We denken met deze functionele kerndoelen burgerschap een antwoord te geven op deze vragen.

We zijn er trots op dat juist nu het gehele curriculum voor het funderend onderwijs geactualiseerd wordt, dit voor alle leerlingen wordt gedaan. Daarom volgen deze sets functionele kerndoelen kort op de eerdere oplevering van de sets kerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so. Zo sluiten de functionele kerndoelen qua inhoud en opbouw aan bij die sets, maar met inhoud die zijn afgestemd op de onderwijsbehoeften van deze leerlingen. De functionele kerndoelen zijn praktijkgericht en geschreven vanuit het perspectief op werk en dagbesteding.

Beweging naar inclusiever onderwijs en streefdoelen

Met deze sets functionele kerndoelen sluiten we aan bij de behoefte aan meer samenhang en een betere aansluiting tussen de verschillende kerndoelensets. De functionele kerndoelen en de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so (so 'normaal/moeilijk lerend' en vso uitstroomprofiel vervolgonderwijs) hebben een vergelijkbare structuur. De inhoud is tot stand gekomen in nauwe samenwerking met de expertgroep (v)so burgerschap, het onderwijsveld en de vaksectie burgerschap van SLO. Daarbij is specifiek gekeken naar wat haalbaar en herkenbaar is voor het so zml/mb, vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt. Zo zorgen we voor samenhang en eenheid in de kerndoelen voor alle leerlingen van 4 tot 20 jaar.

De keuze voor streefdoelen biedt de mogelijkheid voor inclusieve beheersingsdoelen, namelijk ruimte voor leerlingen om ze te behalen op een bij hen passend beheersingsniveau. Bij bijna alle functionele kerndoelen moet het mogelijk zijn om gedifferentieerde inhoud aan te bieden. Hierbij moet je altijd rekening houden met de communicatieve en zintuiglijke mogelijkheden en de toegankelijkheid van het leergebied voor de leerlingen. De doelzin en uitwerkingen zijn daarom wat algemener geformuleerd, zodat er verschillende inhoud onder kunnen vallen. De functionele kerndoelen zijn zo geformuleerd

dat ze ook voor leerlingen met een meervoudige beperking als streefdoelen kunnen gelden. Daarom is vermeden om uitsluitende formuleringen in de doelzinnen te gebruiken, rekening houdend met verschillende (communicatieve en zintuiglijke) mogelijkheden.

Anders dan de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so (uitstroomprofiel vervolgonderwijs), zijn de functionele kerndoelen beschreven als streefdoelen, waarbij de leraar beoordeelt welk doel voor welke leerling uitdagend genoeg is. In het so en vso mag niet verondersteld worden dat alle functionele kerndoelen voor de leerlingen haalbaar zijn. In de onderwijspraktijk is sprake van een beredeneerd en haalbaar aanbod met passende doelstellingen op het niveau van de leerling. Bij het formuleren van de functionele kerndoelen so (zml/mb) is uitgegaan van een brede doelgroep, zodat leerlingen kunnen doorstromen naar twee verschillende uitstroomprofielen in het vso, namelijk dagbesteding of arbeidsmarkt.

Zelfredzaamheid en praktische bruikbaarheid

Functionele kerndoelen zijn erop gericht leerlingen die vaardigheden, kennis, inzichten en ervaringen op te laten doen die hun zelfredzaamheid bevorderen. Het onderwijs streeft ernaar deze leerlingen vaardigheden te leren waarmee ze zich zo zelfstandig mogelijk kunnen redden op verschillende gebieden. Deze leerlingen leren doorgaans het meest wanneer het onderwijs gericht is op praktische bruikbaarheid. Het leren vindt plaats in voor hen relevante situaties. De functionele kerndoelen burgerschap zijn hier duidelijk op gericht, met een focus op het opdoen van ervaringen bij het democratisch en maatschappelijk betrokken zijn en het oefenen met burgerschapsvaardigheden rondom democratische basiswaarden en de diverse samenleving.

Nieuw leergebied

In deze set functionele kerndoelen sluiten we aan bij wat nationaal en internationaal relevant wordt geacht voor dit leergebied en bij hoe dat vertaald is in de definitieve conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so, maar we brengen ook eigen accenten aan. Zo zijn de functionele kerndoelen duidelijk gericht op zelfredzaamheid. Deze set functionele kerndoelen zorgt voor een afbakening van het leergebied die past bij de Nederlandse onderwijssituatie.

3.2 Implementatie

De functionele kerndoelen die in deze publicatie worden gepresenteerd zijn concepten, die met grote betrokkenheid van het onderwijs en experts zijn ontwikkeld. Het zijn de opbrengsten van een ontwikkelperiode, maar tegelijkertijd het startpunt voor de volgende, belangrijke fase van beproeven,

waarin we met meer scholen de bruikbaarheid van deze functionele kerndoelen gaan onderzoeken. Met de opgehaalde feedback worden de doelen aangescherpt. We verwachten deze fase voor de zomer van 2025 af te ronden. Dan bieden we het ministerie van OCW de definitieve sets functionele kerndoelen digitale geletterdheid aan, gelijktijdig met de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so. Daarna start het ministerie het wetgevingstraject en politieke besluitvorming ten aanzien van landelijke invoering.

Referenties

Ağirdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2021a). *Doel en ruimte. Tussenadvies 2 Wetenschappelijke curriculumcommissie*. Curriculumcommissie.

Bron, J. (2019). *Model onderwijsaanbod*. SLO.
<https://www.slo.nl/@6895/model/>

Curriculum.nu. (2019). *Burgerschap*.
<https://www.curriculum.nu/>

Eccles, J. S., & Wigfield, A. (2002). Motivational beliefs, values, and goals. *Annual Review of Psychology*, 53(1), 109–132.
<https://doi.org/10.1146/annurev.psych.53.100901.135153>

Inspectie van het Onderwijs (2022b). *De Staat van het Onderwijs 2022*.
Inspectie van het Onderwijs.

Kampman, L., Dribergen, M. & Laan, A., van der (2022). *Startnotitie kerndoelen burgerschap*. SLO.

Kastelein, S., Van der Laan, A., & Verbruggen, I. (2021). *Trendanalyse (v)so*.
<https://www.slo.nl/@19272/trendanalyse-vso/>

Kuijpers, M. (2003). *Loopbaanontwikkeling. Onderzoek naar 'competenties'*.
Twente University Press.

Kuijpers, M. A. C. T., & Scheerens, J. (2006). *Career Competencies for the Modern Career*. *Journal of Career Development*, 32(4), 303–319.
<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0894845305283006>

Ministerie van OCW (2006). *Kerndoelen primair onderwijs*.

Ministerie van OCW (2010). *Kerndoelen voor speciaal onderwijs, zeer moeilijk lerend/meervoudig gehandicapt*.
<https://www.slo.nl/publish/pages/4991/kerndoelen-speciaal-onderwijs-zml-mg.pdf>

Ministerie van OCW (2014). *Kerndoelen voortgezet speciaal onderwijs*.
[Kerndoelen voortgezet speciaal onderwijs \(slo.nl\)](https://www.slo.nl/publish/pages/4991/kerndoelen-speciaal-onderwijs-zml-mg.pdf)

Ministerie van OCW (2021). *Rationale van het funderend onderwijs. Bijlage 2, Nadere adviesaanvraag tussenadvies 3.*

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2021/07/12/nadere-adviesaanvraag-tussenadvies-3---rationale-van-het-funderend-onderwijs>

Ministerie van OCW (2022). *Ontwikkeling kerndoelen Nederlands, rekenen/wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Opdracht aan SLO.*

Ministerie van OCW (2023). *Contouren werkagenda route naar inclusief onderwijs 2035.*

<https://open.overheid.nl/documenten/ronl-24ae44d64a09a143db9a7cddbc38982143d376db/pdf>

Nieuwelink, H (2021). *Burgerschap en sociaal-emotioneel leren, burgerschap op de basisschool.* PO-Raad en Stichting School en Veiligheid.

Sectorraad GO (2021). *Landelijk doelgroepenmodel GO - versie basisonderwijs en voortgezet onderwijs.*

SLO (2022). *Verdeling van ontwerpruimte voor ontwikkeling van kerndoelen. Kader voor de teams die kerndoelen actualiseren.* SLO.

SLO (2024). *Kader voor ontwerpruimte functionele kerndoelen.* SLO.

SLO (2024). *Conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so en toelichtingsdocument.* SLO.

Sol, Y., & Visser. A. (2023). *Vaardigheden in het landelijke curriculum.* SLO.
<https://www.slo.nl/@22223/vaardigheden-landelijke-curriculum/>

Sol, Y., Van Silfhout, G., & Bron, J. (2024). *Verduidelijking van de aard van de verschillende typen doelen in kerndoelen en eindtermen.* SLO.

Van der Laan, A., & Lodeweges, J. (2021). *Trendanalyse burgerschap.* SLO.

Van der Laan, A., Kampman, L. & Gelinck, C. (2021). *Handreiking burgerschap funderend onderwijs.* SLO.

WEC. Wet op de Expertisecentra.

<https://wetten.overheid.nl/BWBR0003549/2021-01-01>

Wet van 23 juni 2021 tot wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs. (2021). Overheid.nl.

<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2021-320.html>

Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2020). *Kaders voor de toekomst, tussenadvies 1*. Curriculumcommissie.

Bijlagen

1. Vergelijking functionele kerndoelen en kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so

Hieronder is een tabel opgenomen met de raamwerken voor de functionele kerndoelen burgerschap en de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so burgerschap; de laatste zijn nog in ontwikkeling (SLO, 2025). De tabel laat de samenhang zien, zodat de doelen gemakkelijk naast elkaar gebruikt kunnen worden.

Domein	Functionele kerndoelen so zml/mb	Functionele kerndoelen vso uitstroomprofiel dagbesteding vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt	Kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so uitstroomprofiel vervolgonderwijs in ontwikkeling
A sociale identiteit	1. Jezelf en de ander	1. Jezelf en de ander	
A overkoepelend			1. Oefenplaats voor democratisch en maatschappelijk handelen
B samenleving en democratie	2. Diverse samenleving 3. Democratische basiswaarden 4. Democratische betrokkenheid 5. Maatschappelijke betrokkenheid	2. Diverse samenleving 3. Democratische basiswaarden 4. Democratische betrokkenheid 5. Maatschappelijke betrokkenheid	2. Democratische basiswaarden 3. Diverse samenleving 4. Democratische betrokkenheid 5. Maatschappelijke betrokkenheid

2. Samenstelling expertgroep (v)so burgerschap

De expertgroep (v)so bestaat uit leraren, (vak)experts en SLO-curriculumexperts.

Leraren en (vak)experts

De leraren en (vak)experts werken dagelijks in de onderwijspraktijk. Zij leveren in de expertgroep (v)so een actieve bijdrage vanuit hun expertise en ervaring met een specifieke doelgroep (cluster 1,2,3,4/uitstroomprofielen dagbesteding en arbeidsmarkt) en het leergebied. Zo zorgen we dat functionele kerndoelen voor leraren bruikbare doelen worden.

Danielle Buschman	Mattheusschool, Rotterdam
Sonja Endhoven	Inspecteur de Vriesschool, Den Haag
Charlotte Gelauff-Sas	Tyltylcentrum De Witte Vogel, Den Haag
Arno Harpe	Onderwijsspecialisten, Arnhem
Mijntje Koopman	De Stormvogel, Hoorn
Mandy Koppenaal	Dr. M. Polanoschool, Rotterdam
Lonneke Krabbe	De Meerking, Amersfoort
Nicole van der Meer	Heuvelrugcollege, Driebergen
Lieke Segers	Emiliusschool, Son
Anke Visser	College Ariane de Ranitz, Utrecht

SLO-curriculumexperts

De SLO-curriculumexperts hebben curriculaire expertise, doelgroepenexpertise en vakinhoudelijke expertise en zijn verantwoordelijk voor het schrijven van de functionele kerndoelen.

Annette van der Laan – curriculumontwikkelaar gespecialiseerd onderwijs
Eveline Otter – curriculumontwikkelaar gespecialiseerd onderwijs
Maaike Oberink – curriculumontwikkelaar burgerschap po

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)
 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)